

Joanna Sosnowska

OPIEKA NAD DZIEĆMI W ŁODZI

w latach I wojny światowej

EDUKACJA. HISTORIA WYCHOWANIA

WYDAWNICTWO
UNIwersYTETU
ŁÓDZKIEGO

OPIEKA NAD DZIEĆMI W ŁODZI

w latach I wojny światowej

WYDAWNICTWO
UNIWERSYTETU
ŁÓDZKIEGO

Joanna Sosnowska

OPIEKA NAD DZIEĆMI W ŁODZI

w latach I wojny światowej

EDUKACJA. HISTORIA WYCHOWANIA

W WYDAWNICTWO
UNIWERSYTETU
ŁÓDZKIEGO

Łódź 2017

Joanna Sosnowska – Uniwersytet Łódzki, Wydział Nauk o Wychowaniu
Katedra Historii Wychowania i Pedagogiki, Zakład Historii Oświaty
91-408 Łódź, ul. Pomorska 46/48

RECENZENT
Stefania Walasek

REDAKTOR INICJUJĄCY
Urszula Dzieciatkowska

OPRACOWANIE REDAKCYJNE
Dorota Stępień

SKŁAD I ŁAMANIE
Munda – Maciej Torz

PROJEKT OKŁADKI
Katarzyna Turkowska

Na okładce: Dom Izolacyjny przy ul. Zakątniej w Łodzi (obecnie ul. Pogonowskiego), 1916 r.
Źródło: Archiwum Państwowe w Łodzi, Zbiory Ikonograficzne, sygn. W – I, 5/102

© Copyright by Joanna Sosnowska, Łódź 2017
© Copyright for this edition by Uniwersytet Łódzki, Łódź 2017

Wydane przez Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego
Wydanie I. W.07975.17.0.M

Ark. wyd. 37,3; ark. druk. 31,125

ISBN 978-83-8088-691-9
e-ISBN 978-83-8088-692-6

Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego
90-131 Łódź, ul. Lindleya 8
www.wydawnictwo.uni.lodz.pl
e-mail: ksiegarnia@uni.lodz.pl
tel. (42) 665 58 63

Piotrowi i Tomaszowi – Braciom

Spis treści

Wykaz skrótów	9
Wstęp	11
Rozdział I	
Warunki życia łodzian podczas Wielkiej Wojny	35
1. Działania militarne i niemiecka polityka okupacyjna	35
2. Problemy gospodarki miejskiej	48
3. Zmiana liczebności i struktury wyznaniowo-narodowościowej łodzian	57
4. Położenie materialne i sytuacja zdrowotna mieszkańców	67
5. Sytuacja społeczno-prawna dziecka i postulaty w zakresie opieki	83
Rozdział II	
Opieka, wychowanie i ochrona zdrowia dziecka w działaniach władz miejskich	99
1. Projekty pomocowe Głównego Komitetu Obywatelskiego miasta Łodzi na rzecz dzieci (od sierpnia 1914 r. do czerwca 1915 r.)	99
1.1. Sekcja Sanitarно-Szpitalna	103
1.2. Sekcja Szkolna	109
1.3. Komitet Tanich i Bezpłatnych Kuchni	143
2. Opieka nad dziećmi w pracach Magistratu miasta Łodzi (od lipca 1915 r. do listopada 1918 r.) ..	149
2.1. Wydział Niesienia Pomocy Biednym	150
2.2. Wydział Zdrowotności Publicznej	165
2.3. Wydział Szkolnictwa	180
Rozdział III	
Kwestia opieki nad dziećmi łódzkich organizacji i instytucji samopomocy społecznej	197
1. Zadania opiekuńcze Komitetu Obywatelskiego Niesienia Pomocy Biednym (1914–1915) ...	198
1.1. Sekcja Kobiet	204
2. Patronat nad Dziećmi Rezerwistów Pozbawionymi Opieki Rodzicielskiej	209
3. Inicjatywy Łódzkiej Miejscowej Rady Opiekuńczej (1916–1918)	217
3.1. Sekcja Opieki nad Dziećmi i Młodzieżą	221
3.2. Wielka Kwesta Ogólnokrajowa „Ratujcie Dzieci”	226

Rozdział IV	
Pomoc dzieciom łódzkich organizacji filantropijno-społecznych	231
1. Łódzkie Chrześcijańskie Towarzystwo Dobroczynności	233
1.1. Ochronki i szkoły elementarne	235
1.2. Szpital dla Dzieci „Anny Marii”	243
2. Towarzystwo „Kropla Mleka” w Łodzi	251
3. Towarzystwo Opieki nad Dziećmi „Gniazdo Łódzkie”	262
Rozdział V	
Przedsięwzięcia opiekuńcze adresowane do łódzkich dzieci przez wspólnoty chrześcijańskie	277
1. Organizacje i instytucje pomocowe Kościoła rzymskokatolickiego	278
1.1. Towarzystwo Schronisk św. Stanisława Kostki przy parafii św. Stanisława Kostki	280
1.2. Pomoc dzieciom w innych parafiach rzymskokatolickich	294
2. Placówki opiekuńczo-wychowawcze i edukacyjne w parafiach mariawickich	307
3. Opieka nad dziećmi w Kościele ewangelicko-augsburskim	325
3.1. Przedsięwzięcia pomocowe parafii Świętej Trójcy	328
3.2. Wsparcie najmłodszych w parafii św. Jana	340
3.3. Wspólne inicjatywy parafialne – Przytułek dla bezdomnych dzieci ewangelickich	346
3.4. Inne przykłady opieki nad dziećmi we wspólnocie luterńskiej	350
4. Pomoc dzieciom w Kościele prawosławnym	353
Rozdział VI	
Troska o dziecko organizacji i instytucji społeczności żydowskiej	365
1. Towarzystwa filantropijne opieki nad dziećmi	369
1.1. Towarzystwo Kolonii Letnich dla Dzieci Żydowskich miasta Łodzi	369
1.2. Łódzkie Żydowskie Towarzystwo Opieki nad Sierotami	373
1.3. Towarzystwo Niesienia Pomocy Biednym Dzieciom Wyznania Mojżeszowego „Niedola Dziecięca”	384
1.4. Przytułek Towarzystwa Opieki nad Sierotami i Dziećmi Rezerwistów	389
1.5. Żydowska Ochrona Ludowa przy Towarzystwie „Przyjaciół Dzieci”	393
1.6. Zakład Freblowski i Szkoła „Szalom Alejchem” przy Towarzystwie Żydowski Dom Ludowy „Bet-Am” w Łodzi	399
2. Instytucje filantropijno-społeczne	401
2.1. Ochrona dla Dziewcząt Wyznania Mojżeszowego im. Małżonków Jakuba i Anny Hertz ..	401
2.2. Schronisko dla Dzieci Wyznania Mojżeszowego	409
2.3. Kuchnie dla dzieci wyznania mojżeszowego	413
2.4. Przytulisko dla Dzieci Wyznania Mojżeszowego	417
2.5. Łódzki Żydowski Dom Sierot Starego Miasta	425
2.6. Ochronka „Herclija” Komitetu Syjonistycznego w Łodzi	430
2.7. Przytułek dla Dzieci Bezdomnych i Sierot przy Gminie Starozakonnych	433
Zakończenie	439
Bibliografia	445
Spis tabel	475
Spis ilustracji	479
Aneks	481
Od Redakcji	497

Wykaz skrótów

AAŁ	– Archiwum Archidiecezjalne Łódzkie
ADŁ	– Akta Dekanatu Łódzkiego
AmŁ	– Akta miasta Łodzi
APŁ	– Archiwum Państwowe w Łodzi
CKMO	– Centralny Komitet Milicji Obywatelskiej
DNPB	– Delegacja Niesienia Pomocy Biednym
DZMŁ	– „Dziennik Zarządu Miasta Łodzi”
Dz. U.	
DWRiOP	– „Dziennik Urzędowy Departamentu Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego Tymczasowej Rady Stanu Królestwa Polskiego”
GKO	– Główny Komitet Obywatelski miasta Łodzi
GŁ	– „Gazeta Łódzka”
GP	– „Godzina Polski”
GW	– „Gazeta Wieczorna”
KONPB	– Komitet Obywatelski Niesienia Pomocy Biednym
KTiBK	– Komitet Tanich i Bezpłatnych Kuchni
KTK	– Komitet Tanich Kuchni
ŁChTD	– Łódzkie Chrześcijańskie Towarzystwo Dobroczynności
ŁMRO	– Łódzka Miejskowa Rada Opiekuńcza
ŁORO	– Łódzka Okręgowa Rada Opiekuńcza
ŁST	– „Łódzkie Studia Teologiczne”
ŁŻTD	– Łódzkie Żydowskie Towarzystwo Dobroczynności
MZP	– Ministerstwo Zdrowia Publicznego, Opieki Społecznej i Ochrony Pracy
NGŁ	– „Nowa Gazeta Łódzka”
NKŁ	– „Nowy Kurjer Łódzki”
OTK	– Oddział Tanich Kuchni
R	– „Rozwój”
RGO	– Rada Główna Opiekuńcza
SKCh	– Sekcja Kobiet Chrześcijańskich
SKŻ	– Sekcja Kobiet Żydowskich
sygn.	– sygnatura archiwalna
TOnD	– Towarzystwo Opieki nad Dziećmi „Gniazdo Łódzkie”
TOnMiD	– Towarzystwo Opieki nad Matką i Dzieckiem „Kropla Mleka”
WDP	– Wydział Dobroczynności Publicznej
WNPB	– Wydział Niesienia Pomocy Biednym
WOiK	– Wydział Oświaty i Kultury
WOS	– Wydział Opieki Społecznej
WP	– Wydział Prezydialny
WZP	– Wydział Zdrowotności Publicznej

Wstęp

Każda epoka niesie ze sobą elementy przeciwstawne, zarodki rozwoju i zniszczenia. O tym, które zakiełkują, decyduje szczęśliwy lub nieszczęśliwy układ wydarzeń¹.

Zastrzelenie austriackiego następcy tronu – arcyksięcia Franciszka Ferdynanda oraz jego małżonki Zofii, 28 czerwca 1914 r. w Sarajewie, uznaje się za bezpośrednią przyczynę wybuchu globalnego konfliktu zbrojnego, nazwanego po kilku miesiącach Wielką Wojną, a po kilkudziesięciu latach I wojną światową. Z perspektywy wieku, wydarzenie, które stało się punktem zwrotnym w historii, postrzega się niekiedy jako „peryferyjną waśń, która uruchomiła demony”, choć konflikty i sprzeczności interesów między państwami, głównie o podłożu politycznym, ekonomicznym oraz narodowym trwały od wielu lat². Właśnie te napięcia spowodowały, że lokalny spór przerodził się w światową, zbrojną konfrontację, angażując w nią, poza zwaśnionymi stronami: Austro-Węgrami i Serbią, kolejne kraje europejskie: Rzeszę Niemiecką, Wielką Brytanię, Francję i Rosję, a następnie – w wyniku politycznych układów – również wiele innych państw³. Wojna, która rozpoczęła się 28 lipca 1914 r. i według kalkulacji niemieckich sztabowców miała zakończyć się po kilku tygodniach oraz okazać się spektakularnym sukcesem,

¹ P. Spodenkiewicz, *Obywatele, [w:] Bezbronne miasto. Łódź 1914–1918*, oprac. J. Kusiński, Łódź 2014, s. 12.

² J. Baczyński, L. Będkowski, *Prakatastrofa Europy*, „Polityka. Pomocnik Historyczny. Wielka Wojna 1914–1918” 2014, nr 3, s. 3. Zob. też: M. Kornat, „Prakatastrofa” Europy czy „wielki przełom w dziejach ludzkości? (Nad stuletnią rocznicą wybuchu Wielkiej Wojny)”, *„Dzieje Najnowsze”* 2014, R. XLVI, s. 11–27.

³ W ciągu 2 tygodni lokalna wojna stała się wojną europejską z udziałem z jednej strony konfliktu – Rzeszy Niemieckiej i Austro-Węgier (tworzących „Dwuprzymierze”) i z drugiej strony: Rosji, Francji i Wielkiej Brytanii („Trójporozumienie”, „Ententa”, „Koalicja” lub „alianci”), a także Serbii, Czarnogóry i Belgii. Układ sojuszy między państwami pociągnął za sobą kolejne deklaracje włączenia się w wojnę, dlatego wkrótce nabrała znamion konfliktu światowego (z Australią, Nową Zelandią, Kanadą, Związkiem Południowej Afryki, Turcją, Japonią, Stanami Zjednoczonymi, Brazylią, Liberią, Chinami – bez bezpośredniego udziału, a nawet Syjmem). L. Bazylow, *Historia powszechna 1789–1918*, Warszawa 1986, s. 951–957; A. Chwalba, *Samobójstwo Europy. Wieka Wojna 1914–1918*, Kraków 2014, s. 44–45; W. Bortnowski, *Ziemia Łódzka w ogniu 1 VIII–6 XII 1914 rok*, Łódź 1969, s. 7; *Europa w płomieniach wojny*, „Nowa Gazeta Łódzka” 1914, nr 179, s. 1; A. Kozuchowski, *Zwarcie polityczne*, „Polityka. Pomocnik Historyczny. Wielka Wojna 1914–1918” 2014, nr 3, s. 37–46; *Kalendarium Wielkiej Wojny*, „Focus. Historia” 2014, nr 1, s. 6–11.

przerodziła się w kilkuletnie, krwawe walki (głównie pozycyjne), zakończone bilansem ogromnych strat ludzkich i materialnych⁴. Zawieszenie broni, 11 listopada 1918 r., ustaliło nowy porządek polityczny w Europie i na świecie. W wyniku rozejmu podpisanego w Compiègne powstało i odrodziło się wiele państw, w tym państwo polskie (II Rzeczpospolita)⁵.

Dnia 1 sierpnia 1914 r. Niemcy, a 6 sierpnia Austro-Węgry wypowiedziały wojnę Rosji⁶. Z tą chwilą ziemie polskie⁷ stały się polem walki, dewastacji i destrukcji, nie tylko w aspekcie militarnym, lecz także polityczno-gospodarczym i społeczno-kulturowym. W wojenny wysiłek zaangażowano całe społeczeństwa i wszelkie posiadane zasoby⁸. Po stronie niemieckiej u progu wojny zmobilizowano łącznie 9 750 000 mężczyzn w wieku 17–45 lat, podlegających obowiązkowi służby wojskowej, Austro-Węgry zaangażowały początkowo 3 350 000 mężczyzn, natomiast Rosja powołała pod broń około 5 mln ludzi. W szeregach armii niemieckiej, austro-węgierskiej i rosyjskiej, jako obywatele trzech państw zaborczych, walczyli Polacy (około 2,9 mln), a ziemie polskie stały się polem frontu, określanego ze względu na położenie geograficzne mianem wschodniego. Operacje militarne oraz decyzje okupacyjnych władz wojskowych i cywilnych implikowały sytuację życiową oraz losy mieszkańców z terenów objętych konfliktem. Chociaż ludność cywilna pozostawała poza obrębem „wielkiej wojny”, daleko od bitew czy potyczek i nie brała w nich bezpośredniego udziału, to z dnia na dzień doświadczała konsekwencji decyzji politycznych podejmowanych przez strony zbrojnego konfliktu. Wydarzenia militarne rozgrywane na polu walki miały więc bezpośrednie przełożenie na codzienność mieszkańców wielu miast, miasteczek, wsi i osad.

Łódź od 1815 r. należała do zaboru rosyjskiego (była położona przy zachodnich granicach Imperium Rosyjskiego)⁹ i jako jeden z głównych ośrodków miejskich Królestwa Polskiego rozwijała swój potencjał przemysłowy, będąc również ważnym i strategicznym centrum komunikacyjnym. Główną siłą napędową miasta i regionu był przemysł włókienniczy, a o ogromnym awansie ekonomicznym

⁴ Ł. Przybyło, *Fronty wojny. Straty w I wojnie światowej*, „Polityka. Pomocnik Historyczny. Wielka Wojna 1914–1918” 2014, nr 3, s. 49.

⁵ Problematykę tzw. sprawy polskiej obecnej w narracji głównych stron wojennego konfliktu omówiono w następującym artykule: W. Suleja, *Wielka Wojna z polskiej perspektywy*, „Dzieje Najnowsze” 2014, R. XLVI, s. 3–10.

⁶ J. Pajewski, *Historia powszechna 1871–1918*, Warszawa 1978, s. 364–365; A. Chwalba, *Samobójstwo Europy...*, s. 44–46.

⁷ Po trzecim rozbiore, w 1795 r., państwo polskie przestało istnieć; ziemie polskie wraz z ich mieszkańcami podzielono między trzy mocarstwa rozbiorowe: Rosję, Austrię i Prusy.

⁸ O I wojnie jako wojnie totalnej zob. K. Sierakowska, *Śmierć – wygnanie – głód w dokumentach osobistych. Ziemie polskie w latach Wielkiej Wojny 1914–1918*, Warszawa 2015, s. 7.

⁹ Rozwój niewielkiej rolniczej osady, jaką była Łódź, rozpoczął się dopiero po zaliczeniu jej w 1820 r. do miast rządowych Królestwa Polskiego i wyznaczeniu na osadę fabryczną. Po drugim rozborze Polski (1793 r.) Łódź znalazła się w zaborze pruskim, po Kongresie wiedeńskim (1815 r.) weszła w skład Królestwa Polskiego, które po powstaniu listopadowym (1830–1831) zostało włączone do Imperium Rosyjskiego. W wyniku reorganizacji guberni w 1867 r. Łódź weszła w skład guberni piotrkowskiej ze stolicą w Piotrkowie [Trybunalskim]. O. Flatt, *Opis miasta Łodzi pod względem historycznym, statystycznym i przemysłowym*, Warszawa 1853, s. 6; J. A. Daszyńska, *Ziemie polskie przed I wojną światową*, [w:] *Bezbronne miasto...*, s. 310–311.

i kulturowym miasta świadczyła wzrastająca w niezwykłym tempie liczba ludności (w 1870 r. – 50 tys. mieszkańców; w 1913 r. – około 500 tys.). Społeczność Łodzi, którą wówczas stanowili Polacy (połowa populacji), Żydzi, Niemcy i Rosjanie, ze względu na silne powiązania interesów, była swoistym tygłem kulturowym, pielęgnującym własne tradycje, religie i zwyczaje. „Ten isticie amerykański rozkwit naszego miasta – czytamy we wspomnieniach wybitnego łodzianina Mieczysława Hertza – w którym ludność rosła, nowe ulice wrzynały się w podmiejskie orne grunta, budowano i rozszerzano w dalszym ciągu fabryki”¹⁰, przerwała wojna.

W latach 1914–1918 Łódź nie była bezpośrednim terenem walk, poza początkowym okresem działań militarnych, kiedy o miasto toczono bitwę w ramach „Operacji Łódzkiej” (listopad/grudzień 1914), chociaż i wtedy miejscem starć były tylko jego obrzeża¹¹. Czas wojny naznaczony krytycznymi warunkami bytowymi łodzian, przede wszystkim ubóstwem, głodem, chorobami, śmiercią, spowodował jednak do tego stopnia nieodwołalne straty w wymiarze ekonomicznym, demograficznym, społecznym i zdrowotnym miasta, że wysunięto konkluzję, iż należał do jednego z najbardziej katastrofalnych okresów w dziejach Łodzi¹². Okupacja miasta przez Niemców rozpoczęła się 6 grudnia 1914 r. i trwała do końca I wojny.

W spojrzeniu na czas I wojny światowej z rodzimej, polskiej, ale i lokalnej, łódzkiej perspektywy nie można pominąć niezwykle istotnego elementu, jakim był – w odniesieniu do narodu – wysiłek państwowotwórczy (podejmowany już od połowy 1915 r., zintensyfikowany po „akcie 5 listopada” z 1916 r.), natomiast z punktu widzenia miasta – była to praca na rzecz budowy samorządu: wyznaczania jego struktur oraz precyzowania i wypełniania zadań społecznych (m.in. w obszarze sądownictwa, administracji, oświaty, zdrowotności)¹³. Własne osiągnięcia na tym polu, pomimo skomplikowanej wojennej sytuacji, miała także Łódź. Po zajęciu miasta przez Niemców, wskutek prowadzonej przez nich polityki, nastąpiły radykalne zmiany, które z jednej strony przyniosły upadek gospodarczy i biedę na nie spotykaną dotąd skalę, budząc tym samym zrozumiałą niechęć, a nawet wrogość wobec okupanta, z drugiej natomiast, poszerzenie, za aprobatą władz niemieckich, swobód dotyczących życia społecznego miasta stało się podłożem rozwoju łódzkiej oświaty (w tym upowszechnienia szkolnictwa), organizacji szpitalnictwa, opieki higieniczno-zdrowotnej czy opieki socjalnej.

W obliczu kryzysów, przełomów czy zbrojnych konfrontacji intensyfikują się inicjatywy społeczne mające na celu pomoc innym. Wybuch I wojny światowej

¹⁰ M. Hertz, *Łódź w czasie Wielkiej Wojny*, Łódź 1933, s. 3.

¹¹ Obszerniejsze informacje na temat „Operacji Łódzkiej” znajdują się w rozdziale I niniejszej publikacji.

¹² W. Puś, K. Badziak, *Gospodarka Łodzi w okresie kapitalistycznym (do 1918 r.)*, [w:] *Łódź. Dzieje miasta*, t. I: *Do 1918 r.*, red. B. Baranowski, J. Fijałek, Warszawa–Łódź 1980, s. 297; J. K. Janczak, *Ludność*, [w:] *Łódź. Dzieje miasta...*, s. 200–201; J. Fijałek, J. Indulski, *Opieka zdrowotna w Łodzi do roku 1945. Studium organizacyjno-historyczne*, Łódź 1990, s. 257–258; A. Rzepkowski, *Ludność Łodzi w okresie I wojny światowej*, [w:] *Łódź w drodze do niepodległości*, red. J. A. Daszyńska, Łódź 2013, s. 132–135.

¹³ W. Suleja, *Wielka Wojna...*, s. 9–10. Zob. też: *Od samoorganizacji do samorządności – 100 lat temu*, <http://asocjacje.org/category/opowiesc-w-odcinkach/> (dostęp: 5.01.2017).

oraz skutki, jakich podczas jej trwania doznawała ludność cywilna z terenów okupowanych, sprawiły, że uruchomiono projekty pomocowe i opiekuńcze skierowane do osób potrzebujących z grona dorosłych, młodzieży i dzieci. Szczególnie ostatnia grupa, nie mając możliwości samodzielnego zaspokojenia potrzeb, stała się, w latach 1914–1918, „przedmiotem” szeroko rozumianej opieki ze strony społeczeństwa i instytucji. Opiekę nad dziećmi organizowało wiele środowisk, które kierując się różnymi motywami oraz podejmując określone, niejednokrotnie tożsame działania, stosowały wówczas niezbędne środki i czynności uwarunkowane kategorią i stanem zagrożenia życia dziecka, jego wiekiem, konkretną sytuacją życiową, a także potrzebami. Próba rozpoznania i rekonstrukcji wymienionych elementów opieki organizowanej w stosunku do dziecka żyjącego w trudnym okresie wojennym w dużym ośrodku miejskim na terenie okupacji niemieckiej stała się podstawą niniejszego opracowania zatytułowanego *Opieka nad dziećmi w Łodzi w latach I wojny światowej*.

Poddając analizie termin „opieka” w odniesieniu do jednostki ludzkiej, z jednej strony pojawia się refleksja nad wagą i znaczeniem pojęcia, którego istota, od najdawniejszych czasów nadawała kierunek działaniu człowieka podejmowanemu wobec innego, potrzebującego pomocy¹⁴, z drugiej – nasuwa się wniosek o jego złożoności i wieloznaczności¹⁵, co zresztą podkreślają współcześni badacze zagadnień związanych z pedagogiką opiekuńczą¹⁶. Warto nadmienić, że przez wiele lat „opieka nad dzieckiem” – zarówno na ziemiach polskich, jak i na świecie – rozwijała się bez dostatecznej refleksji teoretycznej, a ogromne potrzeby społeczne w tej dziedzinie, jak zauważa Albin Kelm, spowodowały, że praktyka wyprzedziła teorię¹⁷. Wojna lat 1914–1918, po pierwsze jako zjawisko graniczne

¹⁴ J. Radwan-Pragłowski, K. Frysztacki, *Spoleczne dzieje pomocy czlowiekowi: od filantropii greckiej do pracy socjalnej*, Katowice 1998; Cz. Kępski, *Idea miłosierdzia a dobroczynność i opieka*, Lublin 2003.

¹⁵ Mówi się o opiece w znaczeniu ochrony, obrony, pomocy, zapobiegania czy wyrównywania; rozpatruje się opiekę nad dzieckiem, młodzieżą, chorymi, osamotnionymi. Współcześnie „opieka nad dzieckiem” obejmuje system świadczeń i usług skierowanych na ochronę i wspieranie rozwoju dzieci i młodzieży; jest także dziedziną badań (realizowaną w obrębie pedagogiki społecznej, polityki społecznej i pracy socjalnej), kształcenia oraz praktyki społecznej. Z. W. Stelmaszuk, M. Kolankiewicz, *Opieka nad dzieckiem*, [w:] *Encyklopedia pedagogiczna XXI wieku*, t. III, red. T. Pilch, Warszawa 2004, s. 838.

¹⁶ Z. Dąbrowski, *Pedagogika opiekuńcza w zarysie*, cz. I, Olsztyn 2000, s. 33–41; A. Kelm, *Węzłowe problemy pedagogiki opiekuńczej*, Warszawa 2000, s. 18; tenże, *Pedagogika opiekuńcza*, [w:] *Pedagogika ogólna i subdyscypliny*, red. L. Turoś, Warszawa 1999, s. 197–199; L. Albański, S. Gola, *Wybrane zagadnienia z pedagogiki opiekuńczej*, Jelenia Góra 2013, s. 19–24; M. Balcerek, *Rozwój opieki nad dzieckiem w Polsce w latach 1918–1939*, Warszawa 1978, s. 18–19. We współczesnej *Encyklopedii pedagogicznej* podkreśla się, iż zjawisko opieki było od dawna przedmiotem zainteresowania pedagogów, ale próby definiowania przez nich tegoż pojęcia były tylko częściowo udane. Dopiero wysiłki czynione na gruncie pedagogiki opiekuńczej doprowadziły do precyzyjniejszych ujęć istoty opieki pedagogicznej; podkreśla się tu dokonania wspomnianego Albina Kelma i Zdzisława Dąbrowskiego oraz ujęcia alternatywne pedagogów takich jak: H. Muszyński, F. Kowalewski, B. Smolińska-Theiss, S. Badora czy Z. W. Stelmaszuk. Por. M. Winiarski, *Opieka pedagogiczna*, [w:] *Encyklopedia pedagogiczna...*, s. 853–858. Formalnie pedagogika opiekuńcza została usankcjonowana w Polsce w 1973 r. wraz z uruchomieniem przez uczelnie wyższe studiów tej specjalności. Zob. L. Albański, S. Gola, *Wybrane zagadnienia...*, s. 157.

¹⁷ A. Kelm, *Węzłowe problemy...*, s. 17.

będące źródłem zmian na wielu płaszczyznach życia ludzkiego, po drugie, będąca czynnikiem zewnętrznym rzutującym na położenie dzieci i potrzeby w zakresie opieki, skutkowało tym, że po jej zakończeniu priorytetem stała się kwestia budowy systemu opieki nad dzieckiem, tworzenia jego ram organizacyjnych oraz wdrażania do praktyki założeń teoretyczno-programowych¹⁸. Określenie i nadanie ram prawno-organizacyjnych opiece nad dzieckiem oraz rozwój tej dziedziny pedagogiki opiekuńczej nastąpił w okresie międzywojennym. Nie oznacza to jednak, że prób definiowania założeń systemu opieki nad dziećmi nie podejmowano wcześniej. Jak podkreśla Stefania Walasek, już ostatnie dekady XIX i początek XX w. postrzega się jako początek formowania organizacyjnych i metodycznych propozycji, którym towarzyszyło budowanie teoretycznych podstaw pedagogiki opiekuńczej i przedszkolnej¹⁹. Tego samego zdania jest Andrzej Meissner, który zaznacza, że pierwszym etapem w próbie wypracowywania, pod koniec XIX w., systemu opieki nad dziećmi i młodzieżą było tworzenie prawnych podstaw działań opiekuńczych, a następnie koordynowanie działalności różnych podmiotów sprawujących opiekę (takich jak organizacje, towarzystwa) przez tworzenie nadrzędnych instytucji²⁰. W latach I wojny, jak w odniesieniu do Łodzi pokazują badania, skupiono się na praktycznym podejściu do problematyki opieki nad dziećmi, bowiem nadrzędnym celem w obliczu zagrożenia życia i zdrowia najmłodszych żyjących na terenach okupowanych stało się ratownictwo od następstw głodu i chorób, ale – warto podkreślić, że już wtedy przedstawiono koncepcję jednolitej i planowej opieki nad dziećmi. Jej autorem był dr Władysław Szenajch, łódzki lekarz pediatra (od 1918 r. kierownik Ministerstwa Zdrowia Publicznego Opieki Społecznej i Ochrony Pracy)²¹. W 1917 r. dokonał on kategoryzacji istoty działalności opiekuńczej, określając jej trzy zasadnicze obszary: opiekę higieniczno-lekarską, społeczno-prawną i wychowawczą oraz opiekę o wymiarze dobroczynnym²².

W niniejszej monografii opieka nad dzieckiem rozumiana jest, zgodnie z koncepcją A. Kelma, jako pochodna ogólnego pojęcia opieki i traktowana jako działanie podejmowane przez osoby lub instytucje wobec dzieci – w związku z faktyczną

¹⁸ Prace w tej dziedzinie zintensyfikowano po wprowadzeniu w 1923 r. ustawy o opiece społecznej. Zob. ustawa o opiece społecznej, Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej z 1923 r. nr 92, poz. 726; E. Mantéuffel, *Podstawy organizacyjne opieki społecznej w Polsce*, Warszawa 1928, s. 5–6. Por. też prace: J. Cz. Babicki, W. Wóytowicz-Grabińska, *Opieka nad dziećmi i młodzieżą*, [w:] *Encyklopedia wychowania*, t. III, Warszawa 1937; K. Krzeczkowski, *Uwagi nad drogami opieki społecznej*, Warszawa 1936; tenże, *Polityka społeczna*, Łódź 1947; H. Radlińska, *Pedagogika społeczna*, Wrocław 1961; I. Lepalczyk, *Źródła do pedagogiki opiekuńczej*, t. I, Warszawa 1998; R. Czerniakowska, *Źródła i inspiracje rozwoju opieki nad dzieckiem w Polsce*, [w:] *Problemy teorii i praktyki opiekuńczej*, red. B. Matyjas, Kielce 2005, s. 11–17; K. Kabziński, *Z zagadnień organizacyjno-prawnych opieki społecznej w Polsce (w świetle czasopiśmiennictwa okresu dwudziestolecia międzywojennego)*, [w:] *Addenda do dziejów oświaty. Z badań nad prasą Drugiej Rzeczypospolitej*, red. I. Michalska i G. Michalski, Łódź 2013, s. 325–348.

¹⁹ S. Walasek, *Opieka i wychowanie małego dziecka na łamach czasopism przełomu XIX i XX wieku*, Wrocław 2015, s. 7–8; S. Walasek (red.), *Opieka nad dziećmi i młodzieżą. Studia z dziejów oświaty w XX wieku*, Kraków 2008, s. 7–9.

²⁰ A. Meissner, *Galicja i jej dziedzictwo*, t. 16: *Opieka nad dzieckiem w Galicji*, Rzeszów 2002, s. 11.

²¹ Więcej zob. rozdział I, podrozdział 5.

²² W. Szenajch, *Zasady organizacji opieki nad dziećmi*, Warszawa 1917, s. 61.

lub potencjalną sytuacją zagrożenia ich istnienia, przy braku albo ograniczonych możliwościach przezwyciężenia trudnej sytuacji przez same dzieci – w celu zapewnienia im prawidłowych warunków rozwoju i wychowania²³. Należy ponadto podkreślić, że termin „opieka nad dzieckiem” ujęto bardzo szeroko, odnosząc go do: opieki socjalnej (i materialnej), zdrowia i higieny oraz wychowania i edukacji, co poniekąd może mieć odniesienie w teorii współczesnej pedagogiki opiekuńczej. O przenikaniu się oraz związku opieki nad dzieckiem z innymi rodzajami działania społecznego mówi A. Kelm, dostrzegając go w kilku relacjach, mianowicie: opieka nad dzieckiem i → 1) ochrona zdrowia, → 2) wychowanie i nauczanie, → 3) system zabezpieczenia społecznego, → 4) działalność socjalna instytucji²⁴. Autor akcentuje przy tym związek między opieką a wychowaniem i edukacją z uwagi na tożsamość przedmiotu i podmiotu (dziecko i instytucja) w opiece, wychowaniu i nauczaniu; dopiero odrębne treści i cel czynności opiekuńczych, wychowawczych i edukacyjnych różnicują te kategorie²⁵. Opieka towarzyszy wychowaniu i edukacji jako element każdego pedagogicznego kontaktu i integralny składnik pedagogicznego działania, co nie stoi w sprzeczności z tym, by mogła ona występować także poza wychowaniem i nauczaniem. Trudno natomiast odzielić wychowanie i edukację od opieki, bowiem zawsze, zdaniem autora, w relacji z dzieckiem pozostaje chociażby troska o jego bezpieczeństwo osobiste.

Innym pojęciem stosowanym w tej pracy jest „pomoc” – traktowana również jako działanie podjęte dla dobra innej osoby w celu ulżenia jej w funkcjonowaniu lub dla ratowania w niebezpieczeństwie (inaczej wspieranie kogoś, pomaganie komuś)²⁶ oraz, używane zamiennie, „wsparcie”, czyli zachowanie osób i grup społecznych pomocne w zaspokajaniu potrzeb innych, znajdujących się w trudnym położeniu („wspieranie” pojawia się jako synonim „pomagania” czy „niesienia pomocy”)²⁷.

Opieka nad dzieckiem utożsamiana z działaniem obejmuje trzy główne komponenty: przedmiot działania (dziecko), podmiot działający (osoba, instytucja) i treść działania (środki i czynności zastosowane podczas działania).

Z perspektywy problematyki niniejszej publikacji kluczowy jest „przedmiot” opieki, czyli dziecko. Prawną granicą wieku dzieciństwa u człowieka jest ukończenie 18. roku życia, czyli z jednej strony moment uzyskania zdolności do czynności prawnych, z drugiej – granica formalnej odpowiedzialności dorosłych (rodziców, opiekunów) za wykonywanie władzy rodzicielskiej i wypełnianie wobec dziecka zadań opiekuńczych²⁸. Warto zauważyć, że wiek dziecka (i właściwości rozwojowe) oraz sytuacja społeczna implikują zakres, czas trwania i formę działalności opiekuńczej. Mówimy o opiece nad dzieckiem w okresie prenatalnym (opieka nad macierzyństwem), nad noworodkami, niemowlętami, następnie – uzupełniając kryterium wieku o sytuację społeczną (w odniesieniu do instytucji

²³ A. Kelm, *Węzłowe problemy...*, s. 18, 21.

²⁴ Tamże, s. 20.

²⁵ Tamże, s. 14–15, 20.

²⁶ M. Szymczak (red.), *Słownik języka polskiego*, t. II, Warszawa 1992, s. 796.

²⁷ H. Sęk, *Wsparcie społeczne – co zrobić, aby stało się pojęciem naukowym?*, „Przegląd Psychologiczny” 1986, nr 3, s. 791–799.

²⁸ *Dziecko*, [w:] W. Okoń, *Nowy słownik pedagogiczny*, Warszawa 2007, s. 91.

opieki) – o opiece nad dzieckiem w wieku przedszkolnym, a następnie szkolnym (nad uczniami) oraz nad wychowankami placówek oświatowych i opiekuńczo-wychowawczych²⁹. Wiek dziecka determinuje jednocześnie zakres opieki, np. w pierwszych latach życia człowieka działalność opiekuńcza jest dominująca. W niniejszej pracy jako górną granicę wieku przyjęto 14–15 lat, bowiem po pierwsze, w tym okresie życia wychowankowie placówek opiekuńczo-wychowawczych rozpoczynali samodzielne życie, po drugie, opracowania statystyczne analizujące dane demograficzne ludności Łodzi za lata 1914–1918 wyodrębniają wiek 0–14 lat dla określenia okresu dzieciństwa³⁰, a po trzecie, osoby w przedziale 15–17 lat zatrudniane w fabrykach kwalifikowano już jako robotników młodocianych (od 12. do 15. roku życia byli to małoletni). Większą uwagę, z powodów już zasygnalizowanych, autorka skupiła na analizie opieki nad młodszymi dziećmi, w wieku niemowlęcym, poniemowlęcym, przedszkolnym i początkowym wieku szkolnym (0–9/10 lat), potrzebującymi zdecydowanie większej opieki i pomocy ze strony dorosłych. Inicjatywy opiekuńcze w latach I wojny adresowano w większym wymiarze właśnie do tych grup wiekowych. Pozostaje jeszcze kwestia określenia statusu społecznego grupy dziecięcej, która jako podopieczni, wychowankowie i uczniowie instytucji opiekuńczo-wychowawczych, zdrowotnych i edukacyjnych stała się przedmiotem badań (i przedmiotem szczególnej troski społeczeństwa Łodzi w latach I wojny). Ich sytuacja społeczna była związana bezpośrednio z rodzajem zagrożenia w sferze potrzeb życiowych, a więc i z kategorią potrzeb opiekuńczych. Badaniem objęto więc dzieci biedne w znaczeniu niedostatku materialnego wywodzące się z rodzin pełnych o bardzo niskim statusie ekonomicznym (dotknięte przede wszystkim zjawiskiem głodu, chorobami, doświadczające braku odzieży), dzieci porzucone (opuszczone, osamotnione), sieroty (naturalne, społeczne – „oddane innym na wyżywienie i wychowanie”), półsieroty, chore, kalekie, dzieci tzw. rezerwistów, czyli żołnierzy rezerwy, którzy udali się na wojnę, dzieci z rodzin dysfunkcyjnych, niedostosowane społecznie oraz bezdomne, które z przyczyn wojny nagle pozostały bez dachu nad głową czy pozbawione zostały niezbędnych środków do życia³¹.

²⁹ Podstawowe okresy rozwojowe dziecka: noworodek (0–1. miesiąca życia), niemowlęstwo (1. rok życia), wiek poniemowlęcy (1–3 lata), wiek przedszkolny (3–7 lat), młodszy wiek szkolny (7–11/12 lat), wiek dorastania (od 12–13 lat do 17–18 lat). E. Wysocka, *Okresy rozwojowe*, [w:] *Encyklopedia pedagogiczna...*, s. 816; K. Kubicka, W. Kawalec, *Pediatrya*, Warszawa 2010, s. 9999. Zob. też: B. Śliwerski, *Pedagogika dziecka. Studium pąjdocentryzmu*, Gdańsk 2007, s. 23–27.

³⁰ A. Goerne, *Z zakresu statystyki m. Łodzi*, [w:] *Informator m. Łodzi z kalendarzem na rok 1919*, Łódź 1919, s. 27; A. Rzewski, *Prace statystyczne Zarządu Miejskiego w Łodzi 1918–1934 na tle zagadnień statystyki i polityki komunalnej*, Łódź 1937, s. 19–20.

³¹ Problem sieroctwa i tzw. dzieci ulicy szeroko omawiany jest m.in. w pracach: W. Sala, *Praca w zakładach opiekuńczo-wychowawczych (w okresie 1918–1939)*, Warszawa 1964; Cz. Kępski, *Dziecko sieroce i opieka nad nim w Polsce w okresie międzywojennym*, Lublin 1991; M. Kalinowski, J. Pelka, *Zarys dziejów resocjalizacji nieletnich*, Warszawa 1996; M. Surdacki, *Dzieci porzucone w Szpitalu Świętego Ducha w Rzymie w XVIII wieku*, Lublin 1998; tenże, *Losy dzieci porzuconych w społeczeństwie europejskim do XX wieku*, [w:] *Dziecko w rodzinie i społeczeństwie. Dzieje nowożytny*, t. II, red. K. Jakubiak, W. Jamroźek, Bydgoszcz 2002, s. 141–165; A. Kołakowski, *Opieka nad dzieckiem sierocym w województwie gdańskim w latach 1945–1956*, Gdańsk 2010; J. Domańska,

Podmiotem organizującym działania opiekuńcze względem dziecka mogą być osoby (podejmujące aktywność indywidualną lub w organizacjach społecznych) oraz instytucje (funkcjonujące z ramienia państwa, samorządu, stowarzyszenia). Kierują się one różnymi przesłankami, ale niejednokrotnie podejmują identyczne lub zbliżone formy opiekuńcze. W historii opieki nad dzieckiem występowały 4 typy motywów skłaniających podmioty opieki do działania³² i które można też odnaleźć w historii opieki nad dzieckiem w Łodzi doby wojennej (1914–1918) (por. tabela 7):

1) motyw humanitarny, uruchamiający działalność podmiotów o charakterze filantropijno-społecznym (organizacje i instytucje dobroczynno-społeczne) – mówimy wówczas o *opiece filantropijnej*;

2) motyw wyznaniowy, którym kierowały się podmioty charytatywne i prywatne (kościół, związki, społeczności wyznaniowe oraz osoby indywidualne) – *opieka charytatywna*;

3) motyw solidarności społecznej, który wyzwoliła wojna i jej konsekwencje (komitety obywatelskie, instytucje samopomocy społecznej, rady opiekuńcze) – *opieka socjalna*;

4) motyw prawa dziecka do opieki ze strony organów władzy samorządowej (Magistrat miasta Łodzi), w którym można dostrzec załążek przyszłych uregulowań prawno-administracyjnych w zakresie opieki nad dzieckiem na szczeblu centralnym i lokalnym³³.

Sytuacja graniczna, jaką była wojna, uruchomiła motyw ogólnospołeczny polegający na ratownictwie dzieci przed skutkami wojny (głodem, chorobami, śmiercią) i objęciu opieką jak najwięcej z nich.

Różnorodność podmiotów w opiece nad dziećmi nie oznaczała, że podejmowano odrębne działania pomocowe. Wprost przeciwnie, „treść działania”, a więc środki i czynności zastosowane w działalności opiekuńczej były, jak nadmieniono, analogiczne, a nawet tożsame. Wyznaczał je po pierwsze rodzaj i stan sytuacji zagrożenia oraz związane z tym potrzeby życiowe dziecka, po drugie – jego wiek i właściwości rozwojowe. Środki i czynności zastosowane w opiece nad dzieckiem w Łodzi w analizowanym okresie pozwoliły na wyodrębnienie opieki o charakterze: socjalnym (w tym materialnym), zdrowotnym (medycznym, higienicznym, profilaktycznym) i wychowawczo-edukacyjnym, stosowanym przez różnorodne podmioty opieki. Rodzaj środowiska społecznego określał zakres, formę i czas trwania opieki. Charakterystycznymi środowiskami opiekuńczymi funkcjonujący-

Domy Dziecka na Warmii i Mazurach 1945–1989, Lublin 2015; A. Böldyrew, *Społeczeństwo Królestwa Polskiego wobec patologii społecznych w latach 1864–1914*, Łódź 2016.

³² A. Kelm, *Węzłowe problemy...*, s. 27.

³³ A. Kelm nazywa ten motyw konstytucyjnym (prawnym) – „opieka prawna”, jednak dla Łodzi okresu I wojny ten termin nie jest uprawniony. Decyzje podejmowane przez władze miejskie Łodzi w latach 1915–1918 (głównie przez przedstawicieli takich agend, jak: Wydział Niesienia Pomocy Biednym, Wydział Zdrowotności Publicznej i Wydział Szkolnictwa) wskazują wprawdzie na refleksję nad koniecznością zagwarantowania dzieciom prawa do opieki ze strony samorządu, ale żadne uregulowania prawne, ze zrozumiałych względów, nie zostały wtedy podjęte. Z tego powodu, według autorki, odpowiedni jest zwrot „prawo dziecka do opieki”.

mi dla łódzkich dzieci podczas I wojny światowej były instytucje/placówki opieki całkowitej i częściowej, w których realizowany był pełny zakres czynności opiekuńczych albo wykonywano tylko niektóre zadania opiekuńcze. Należy przy tym zwrócić uwagę na dwie kwestie: dużą swobodę w ich nazewnictwie (występującą również przed 1914 r.) oraz na trudność przyporządkowania jednolitego charakteru opieki do danego podmiotu, bowiem często działalność opiekuńcza wobec dzieci realizowana w danej placówce miała charakter komplementarny (można jedynie wskazać wiodący, ale nie jedyny kierunek opieki). Czas trwania opieki nad dzieckiem wyznaczył kolejny element opieki: doraźnej, okresowej i stałej. Do pierwszej kategorii, czyli instytucji/placówek opieki całkowitej zaliczano przytulki, określane również jako: przytuliska, schroniska i domy sierot, przeznaczone, najogólniej mówiąc, dla dzieci niemających rodziców, opiekunów bądź dachu nad głową, gdzie występował pełen zakres zadań opiekuńczych (opieka miała tu charakter bytowy/materialny; stały). Druga kategoria to instytucje/placówki opieki częściowej, gdzie realizowano określone, zależne od profilu podmiotu, zadania opiekuńcze:

1) ochronki i ochrony³⁴, szkoły elementarne, szkoły zawodowe, świetlice (opieka wychowawcza i edukacyjna; okresowa);

2) szpitale, ambulatoria, domy zdrowia, domy izolacyjne, zbiornie, zakłady dezynfekcyjne, kolonie i półkolonie letnie (opieka medyczna i profilaktyczna; okresowa);

3) tanie i bezpłatne kuchnie dziecięce, punkty dystrybucji mleka (opieka zdrowotna; doraźna).

Należy jeszcze wspomnieć o popularnej w czasie wojny pozainstytucjonalnej formule opieki, chociaż odpowiedniejsze będzie użycie określenia „pomoc dzieciom”. Mowa o udzielaniu potrzebującym wsparcia natury socjalnej, w postaci ofiar w naturaliach, takich jak: odzież, obuwie, lekarstwa, środki czystości (mydło), przybory i podręczniki szkolne, bądź w postaci pieniędzy – zapomogi, zasiłki. Były to akcje pomocowe o charakterze doraźnym, które uzupełniały działania opiekuńcze realizowane na płaszczyźnie instytucjonalnej, zwłaszcza w instytucjach/placówkach opieki częściowej.

Wybór tematyki pracy, której przedmiotem uczyniono zagadnienie opieki nad dziećmi w Łodzi w latach I wojny światowej podyktowany został, poza zainteresowaniem autorki historią miasta i zamysłem zgłębienia nieco mniej znanego fragmentu jego dziejów, kilkoma przesłankami: po pierwsze, brakiem opracowania prezentującego tę kwestię we współczesnej polskiej historiografii, zarówno z zakresu historii powszechnej, jak i historii wychowania czy też historii opieki społecznej; po drugie, zachowaniem obszernej bazy źródłowej i dostępnością materiału archiwalnego, niepoddanego dotąd analizie badawczej; po trzecie, zamiarem

³⁴ Do ochronek uczęszczały dzieci w wieku przedszkolnym od 3. do 7. roku życia, ochrony przeznaczone były dla dzieci w młodszym wieku szkolnym, pomiędzy 7. a 9. rokiem życia; odbywała się w nich edukacja na poziomie elementarnym. Zarówno ochronki, jak i ochrony mieściły się zazwyczaj w jednym budynku, ale korzystały z osobnych pomieszczeń, toteż w dokumentach źródłowych, jakie poddano badaniu, często brakuje precyzyjnego określenia dla danego typu instytucji; nazw tych używa się wymiennie.

kontynuacji podjętych przez autorkę przed kilku laty badań w obszarze szeroko rozumianej opieki (w tym opieki nad dzieckiem) przełomu XIX/XX w.; po czwarte, stuletnią rocznicą wybuchu i zakończenia I wojny światowej, przypadającą na lata 2014 i 2018.

O I wojnie światowej napisano już wiele, tak w literaturze rodzimej, jak i zagranicznej, ale warto podkreślić, że wzrost publikacji z tego zakresu dziejowego nastąpił w związku ze stuleciem wybuchu Wielkiej Wojny³⁵. Jej fenomen wzbudzał³⁶ i nadal wzbudza zainteresowanie badaczy z różnych dziedzin nauki, jakkolwiek wśród polskich opracowań dominowały ujęcia koncentrujące się na politycznych, militarnych i strategicznych aspektach działań wojennych³⁷. Nowsze opracowania odsłaniają inne pola badawcze. Wkraczają w konteksty ekonomiczne, społeczno-kulturowe, religijne, w ludzką codzienność toczącą się poza okopami. Pokazują społeczność poza linią frontu: w miastach, miasteczkach, wsiach, osadach. Taka narracja obecna jest zarówno w zagranicznej³⁸, jak i rodzimej historiografii³⁹.

³⁵ Dwie dekady temu Witold Molik podkreślał o wiele większe zainteresowanie problematyką I wojny wśród badaczy Europy Zachodniej aniżeli w Polsce. Por. W. Molik, *Wielkopolska w okresie I wojny światowej. Stan i propozycje badań*, [w:] *Spółczesność polskie na ziemiach pod panowaniem pruskim w okresie I wojny światowej (1914–1918)*, red. M. Wojciechowski, Toruń 1996, s. 25. Podobnego zdania, w odniesieniu do regionu Środkowo-Wschodniej i Południowo-Wschodniej Europy, są historycy, którzy współcześnie dokonali przeglądu stanu badań historiografii wojennej Europy (w tym Polski). Badacze określili też główne wątki prowadzonych badań (geneza wojny, okupacja, ucieczki i wysiedlenia, jeńcy, przemoc, pamięć). Por. W. Borodziej, M. Górny, *Nowsze badania nad I wojną światową w Europie Środkowo-Wschodniej i Południowo-Wschodniej (wybrane zagadnienia)*, „Kwartalnik Historyczny” 2015, R. CXXII, nr 1, s. 131–152. Przyczyn skromniejszego zainteresowania I wojną światową niektórzy historycy upatrują w traumatycznych doświadczeniach II wojny. Zjawisko to miało również inne podłoże. Zob. K. Sierakowska, *Śmierć – wygnanie – głód...*, s. 9.

³⁶ Przeglądu najważniejszych opracowań, które ukazały się w latach 1914–1939 i dotyczyły problematyki I wojny światowej na ziemiach polskich dokonał Jan Molenda. Autor podkreślił, że wśród źródeł dostępnych historykom już w czasie I wojny można wyodrębnić kilka grup: źródła drukowane, dzienniki, pamiętniki i zbiory dokumentów. J. Molenda, *Polska w Wielkiej Wojnie 1914–1918. Kilka refleksji w sprawie stanu badań (cz. I: 1914–1939)*, „Dzieje Najnowsze” 2014, R. XLVI, nr 3, s. 57–70.

³⁷ J. Topolski, *Wojna jako przedmiot badań historycznych*, [w:] *Pax et bellum*, red. K. Olejnik, Poznań 1993, s. 7–16; F. Ryszka, *Polityka i wojna, świadomość potoczna a teorie XX wieku*, Warszawa 1975; B. Miśkiewicz, *Wprowadzenie do badań historycznowojennych*, Poznań 2001; tenże, *Wojna jako przedmiot badań historycznych*, [w:] *Wojna jako przedmiot badań historycznych*, red. K. Olejnik, Toruń 2006, s. 7–19.

³⁸ Por. R. Chickering, *The Great War and Urban Life in Germany. Freiburg, 1914–1918*, New York 2007; K. Maier, *Hospodaření a rozvoj českých měst, 1850–1938*, Prague 2005; M. Healy, *Vienna and the fall of Habsburg Empire. Total War and Everyday Life in World War I*, New York 2004; B. J. Davis, *Home Fires Burning. Food, Politics, and Everyday Life in World War I Berlin*, Chapel Hill 2000; J. Winter, J.-L. Robert (eds.), *Capital Cities at War. Paris, London, Berlin 1914–1919*, New York 1997; J. Juozas, V. Merkys, A. Tautavičius, *Vilniaus miesto istorija nuo seniausią laikų iki Spalio revoliucijos*, Vilnius 1968. Zob. też: W. Eckart, *Medizin und Krieg. Deutschland 1914–1924*, Paderborn 2014; B. Little, *Humanitarian Relief in Europe and the Analogue of War, 1914–1918*, [w:] *Finding Common Ground: New Directions in First World War Studies*, eds. J. Keene, M. Neiberg, Leiden–Boston 2010, s. 139–158; B. Little (ed.), *Humanitarianism in the Era of the First World War*, „First World War Studies” 2014, vol. 5, no. 1, s. 1–16.

³⁹ Zob. m.in.: K. Sierakowska, *Śmierć – wygnanie – głód...*; T. Krzemiński, *Codziennosc mieszkańców Torunia w latach pierwszej wojny światowej (1914–1918)*, „Rocznik Toruński” 2014, t. 41, s. 7–37; tenże, *Wojenna codzienność na Pomorzu Nadwiślańskim w latach 1914–1918*, „Czasy Nożycy” 2014, t. 27, s. 185–211; D. Grinberg, J. Snopko, G. Zackiewicz (red.), *Wielka Wojna poza*

Własne opracowania obrazujące życie miasta i jego mieszkańców podczas I wojny posiada również Łódź. Wśród nich bardzo cenna jest, wydana w 1933 r. publikacja autorstwa Mieczysława Hertza: *Łódź w latach Wielkiej Wojny*, mająca charakter wspomnień, ale stanowiąca również bogatą ilustrację przebiegu wojny i jej skutków dla miasta⁴⁰. Kwestie polityczne, które doprowadziły do międzynarodowego konfliktu zbrojnego, ale również odniesienia do sytuacji Łodzi i jej okolic w pierwszych miesiącach wojny przedstawił Władysław Bortnowski w publikacji z 1969 r. *Ziemia łódzka w ogniu. 1 VIII–6 XII 1914 rok*⁴¹. Problematyka pierwszowojenna obecna jest w monografii *Łódź. Dzieje miasta*, t. I: *Do 1918 r.* wydanej w 1980 r.⁴² Warto podkreślić, że publikacja ta, opracowana przez wybitnych łódzkich historyków odnosi się, poza zagadnieniami polityczno-administracyjnymi, również do problematyki społeczno-gospodarczej miasta z okresu I wojny: sytuacji polityczno-ekonomicznej, materialno-zdrowotnej i socjalnej łodzian oraz kultury i oświaty, jakkolwiek kwestie te dla lat 1914–1918 są, w porównaniu z historią Łodzi, raczej zasygnalizowane. Bardziej rozbudowane i traktowane odrębnie „wątki” społeczne związane z administracją, demografią, ruchem robotniczym, kulturą, oświatą, religią, opieką zdrowotną, socjalną czy dobroczynnością można odnaleźć w innych, obszernych opracowaniach monograficznych, w których „obecny” jest czas I wojny. Są to prace z lat międzywojennych oraz współczesne, m.in. takich autorów, jak: Antoni Goerne, Edward Grabowski, Eugeniusz Ajnenkiel, Edward Rosset⁴³ oraz Władysław Lech Karwacki, Mieczysław Skarżyński, Julian Karol Janczak, Jan Fijałek, Janusz Indulski, Paweł Samuś, Wiesław Puś, Stanisław Liszewski⁴⁴, Kazimierz

linią frontu, Białystok 2013; A. Stawiszyńska, *Życie codzienne mieszkańców Łodzi w czasie I wojny światowej. Wybrane zagadnienia*, [w:] *Operacja łódzka. Zapomniany fakt I wojny światowej*, red. J. A. Daszyńska, Łódź 2011, s. 105–116; M. Wojciechowski, *Toruń w latach 1914–1920*, [w:] *Historia Torunia*, t. III, cz. 1: *W czasach zaboru pruskiego (1793–1920)*, red. M. Biskup, Toruń 2003, s. 431–481; M. Przeniosło, *Chłopi Królestwa Polskiego w latach 1914–1918*, Kielce 2003; P. Kosiński, *Prusy Zachodnie 1914–Pomorze 1920. Ludność regionu wobec przemian politycznych okresu I wojny światowej*, Warszawa 2002; E. Więckowska, *Selected forms of health care in the Polish Kingdom and Galicia during the First World War*, „Przegląd Lekarski” 1998, t. 55; T. Zakrzewski, *Życie polskie Torunia w ostatnich latach zaboru pruskiego (1916–1920)*, Toruń 1985.

⁴⁰ M. Hertz, *Łódź w czasie Wielkiej Wojny*.

⁴¹ W. Bortnowski, *Ziemia łódzka w ogniu...*

⁴² B. Baranowski, J. Fijałek (red.), *Łódź. Dzieje miasta...*

⁴³ A. Goerne, *Z zakresu statystyki...*; E. Grabowski, *Stan ludności i ruch naturalny w Łodzi w okresie 1904–1920*, [w:] *Statystyka m. Łodzi 1918–1920*, Łódź 1922; E. Rosset, *Alkoholizm w Łodzi w świetle badań statystycznych*, Łódź 1925; tenże, *Oblicze polityczne ludności miasta Łodzi w świetle statystyki wyborczej*, Łódź 1927; tenże, *Działalność gminy m. Łodzi na polu opieki społecznej w latach 1918–1920*, [w:] *Statystyka m. Łodzi...*; E. Ajnenkiel, *Walka o zdemokratyzowanie i spolszczenie łódzkiego samorządu w latach 1916–1917*, Łódź 1933.

⁴⁴ W. L. Karwacki, *Włókniarze Łodzi w latach pierwszej wojny światowej 1914–1918. Łódzka Rada Delegatów Robotniczych*, [w:] *Włókniarze łódzcy. Monografia*, red. E. Rosset, Łódź 1966; M. Skarżyński, *Akcja pomocy społecznej w Łodzi w okresie działania GKO (3 VIII 1914–1 VII 1915)*, „Rocznik Łódzki” 1975, t. 20; tenże, *Główny Komitet Obywatelski w Łodzi i jego działalność w latach 1914–1915*, „Varia” 1986, nr 3; J. K. Janczak, *Struktura społeczna ludności Łodzi w latach 1820–1918*, [w:] *Polacy – Niemcy – Żydzi w Łodzi w XIX–XX w. Sąsiedzi dalecy i bliscy*, red. P. Samuś, Łódź 1997; J. Fijałek, J. Indulski, *Opieka zdrowotna w Łodzi do roku 1945...*; P. Samuś, *Ruch robotniczy w latach I wojny światowej*, [w:] *W dymach czarnych budzi się Łódź. Z dziejów łódzkiego ruchu robotniczego 1882–1948*, Łódź 1985;

Badziak, Stefan Pytlas, Mariusz Kulesza, Marek Koter, Bronisława Kopczyńska-Jaworska, Krzysztof Paweł Woźniak, Bogusław Milerski, Małgorzata Łapa, Jacek Walicki, Beata Szczepańska, Joanna Sosnowska⁴⁵.

Rocznica wybuchu I wojny światowej stała się w Łodzi impulsem do wznowienia naukowych rozważań na ten temat. Podejmowali je łódzcy historycy, prowadząc od 2006 r. cykliczne konferencje⁴⁶, które, począwszy od 2011 r., odbywały się pod wspólnym tytułem *Od „Ziemi Obiecanej” do ziemi odzyskanej*, zaś pokłosiem badań naukowych jest kilka wydawnictw pod redakcją Jolanty Daszyńskiej⁴⁷. Warto zaznaczyć, że w publikacjach tych badacze poruszali szerokie spektrum: od zagadnień polityczno-wojskowych, poprzez społeczno-ekonomiczne, kulturowe i socjalno-zdrowotne, akcentując także wątki etnologiczne. Tematy związane z bazą źródłową i kwestiami społeczno-kulturalnymi okresu 1914–1918, odnoszące się do Łodzi i jej regionu, prezentuje publikacja *Łódź i region łódzki w czasie I wojny światowej. Między wielką historią a codziennością*, zredagowana przez Krystynę Radziszewską i Piotra Zawilskiego⁴⁸. Swoistym „hołdem i podziękowaniem złożonym Obywatelom Łodzi z lat 1914–1918” jest książka *Bezbronne miasto. Łódź 1914–1918*, wydana w 2014 r., w stulecie wybuchu I wojny⁴⁹. Monografią opisującą całokształt życia łódzian podczas Wielkiej Wojny jest publikacja Anety Stawiszyńskiej *Łódź w latach I wojny światowej*⁵⁰

P. Samuś (red.), *Polacy – Niemcy – Żydzi w Łodzi w XIX–XX w. Sąsiedzi dalecy i bliscy*, Łódź 1997; W. Puś, S. Liszewski (red.), *Dzieje Żydów w Łodzi 1820–1944. Wybrane problemy*, Łódź 1991.

⁴⁵ M. Koter, M. Kulesza, W. Puś, S. Pytlas (red.), *Wpływ wielonarodowego dziedzictwa kulturowego Łodzi na współczesne oblicze miasta*, Łódź 2005; K. Badziak, J. Walicki, *Żydowskie organizacje społeczne w Łodzi (do 1939 r.)*, Łódź 2002; M. Kulesza, M. Łapa, J. Walicki (red.), *Rola wspólnot wyznaniowych w historii miasta Łodzi*, Łódź 2010; B. Kopczyńska-Jaworska, K. Woźniak, *Łódzcy luteranie. Społeczność i jej organizacja*, Łódź 2002; B. Milerski, K. Woźniak (red.), *Przeszłość przyszłości. Z dziejów luteranizmu w Łodzi i regionie*, Łódź 1998; B. Szczepańska, *Działalność łódzkiego samorządu miejskiego w dziedzinie oświaty powszechnej i pozaszkolnej w latach 1919–1939*, Łódź 2002; J. Sosnowska, *Działalność socjalna i opiekuńczo-wychowawcza Łódzkiego Chrześcijańskiego Towarzystwa Dobroczynności (1885–1940)*, Łódź 2011.

⁴⁶ Pierwsza konferencja o I wojnie światowej dotyczyła głównie kwestii militarnych i związana była z „Operacją Łódzką”, ale zaprezentowano m.in. zasoby źródłowe na jej temat dostępne w Archiwum Państwowym w Łodzi. Zob. P. Werner (red.), *Wielka wojna o ziemię obiecaną. Operacja Łódzka 1914*, Łódź 2006. Kwestie militarne i wojskowe omawiają: A. Adach, *Bitwa o Łódź. Przewodnik po polach bitew operacji łódzkiej 1914 roku*, Łódź 2004; *Walki w okolicach Łodzi 1914 r. Relacje uczestników i świadków*, Łódź 2007; M. Lezius, *Pod dowództwem Litzmanna. Krwawe walki Operacji Łódzkiej 1914 r.*, Łódź 2008; G. K. Korolkow, *Operacja łódzka 1914. Najciekawsza batalia Pierwszej Wojny Światowej*, tłum. D. Jednorowski, Oświęcim 2014. Zamknięciem obchodów rocznicy wybuchu I wojny była międzynarodowa konferencja pt. *Wielka Wojna. W stulecie wybuchu zorganizowana w listopadzie 2014 r. przez łódzkie środowisko naukowe razem z Uniwersytetem im. Justusa Liebiga w Giesen*. D. Marciniak, *Sprawozdanie z konferencji naukowej pt. Wielka Wojna. W stulecie wybuchu, Łódź 20–22 listopada 2014 r.*, „Przegląd Nauk Historycznych” 2015, R. XIV, nr 1, s. 241–246.

⁴⁷ Głównym organizatorem spotkań naukowych był Instytut Historii Uniwersytetu Łódzkiego. J. A. Daszyńska (red.), *Operacja łódzka. Zapomniany fakt I wojny światowej*, Łódź 2011; J. A. Daszyńska (red.), *Łódź w czasie Wielkiej Wojny*, Łódź 2012; J. A. Daszyńska (red.), *Łódź w drodze do niepodległości*, Łódź 2013. Zob. też: J. A. Daszyńska (red.), *Nieznane historie z Łodzi czasów Wielkiej Wojny*, Łódź 2016.

⁴⁸ K. Radziszewska, P. Zawilski (red.), *Łódź i region łódzki w czasie I wojny światowej. Między wielką historią a codziennością*, Łódź 2011.

⁴⁹ *Bezbronne miasto...*

⁵⁰ A. Stawiszyńska, *Łódź w latach I wojny światowej*, Oświęcim 2016.

z 2016 r. Szereg zagadnień społecznych dotyczących Łodzi i łodzian tamtego okresu autorka przedstawiła ponadto w wielu artykułach publikowanych w czasopiśmiennictwie naukowym i popularnym⁵¹. Formę kalendarium najważniejszych wydarzeń z życia miasta w latach 1914–1918 stanowią dwie prace Krzysztofa R. Kowalczyńskiego, o charakterze popularnonaukowym: *Łódź 1914. Kronika oblężonego miasta*, dotycząca sytuacji w mieście w początkowym okresie wojny oraz *Łódź 1915–1918. Czas głodu i nadziei*, w której autor przedstawił życie łodzian od momentu zajęcia miasta przez oddziały armii niemieckiej do ostatnich dni okupacji⁵². Teksty o podobnym, popularnonaukowym charakterze, uzupełnione ikonografią i faksymiliami, dotyczące działań wojennych w rejonie Łodzi, zawiera czasopismo „Bitewnik Łódzki 1914”⁵³.

Jak widać szeroka historiografia regionalna będąca pokłosiem znaczącego rozwoju badań nad dziejami Łodzi w ogóle oraz opisująca miasto w specyficznym momencie dziejowym, jakim była I wojna światowa, nie posiada w swym zbiorze całościowego opracowania dotyczącego po pierwsze historii opieki społecznej, a po drugie – dziejów opieki nad dzieckiem. Skłoniło to autorkę do podjęcia badań nad stanem opieki nad dziećmi w Łodzi w latach 1914–1918.

Warto podkreślić, że o ile tematyka szeroko rozumianej opieki nad dziećmi i młodzieżą w okresie 1914–1918 była przedmiotem naukowych eksploracji w Europie⁵⁴, o tyle w polskich badaniach historyczno-pedagogicznych została w zasadzie pominięta. Współcześni badacze reprezentujący polskie ośrodki naukowe skupiali wprawdzie uwagę na wielu aspektach dotyczących dziecka i dzieciństwa (oświata, szkolnictwo, czytelnictwo, wychowanie, rodzina, macierzyństwo, opieka, zdrowie, profilaktyka, higiena, zabawa, zabawki, ubiór i in.)⁵⁵, lecz koncentrowali się głównie na okresie przełomu XIX i XX stulecia oraz międzywojennym (1918–1939); w mniejszym stopniu eksplorowali także epoki dawne (XVI–XVIII w.). Wiele opracowań ukazujących życie dziecka w okresach historycznych przełomów dotyczy też II wojny światowej i lat powojennych (1945–1956).

⁵¹ Wykaz niektórych artykułów autorstwa A. Stawiszyńskiej znajduje się w *Bibliografii*.

⁵² K. R. Kowalczyński, *Łódź 1914. Kronika oblężonego miasta*, Łódź 2010; tenże, *Łódź 1915–1918. Czas głodu i nadziei*, Łódź 2014.

⁵³ Od 2009 r. ukazało się 10 numerów pisma. B. Centek, J. Centek, „*Bitewnik Łódzki 1914*” – *popularyzowanie pamięci o Wielkiej Wojnie*, „*Acta Universitatis Lodziensis. Folia Librorum*” 2013, z. 17, s. 190–200.

⁵⁴ Por. m.in.: M. Lenderová, M. Halířová, T. Jiránek (eds.), *Vše pro dítě! Válečné dětství 1914–1918*, Prague-Litomyšl, Paseka 2015; R. Kennedy, *The Children's War. Britain, 1914–1918*, Basingstoke 2014; O. Faron, *Les enfants du deuil. Orphelins et pupilles de la nation de la première guerre mondiale, 1914–1941*, Paris 2001; M. Barkauskaitė, V. Grikpėdienė, *Vaikų globos ir rūpybos Lietuvoje istorinės pedagoginės raidos apžvalga*, Vilnius 1998; Ch. Hämmerle (ed.), *Kindheit im Ersten Weltkrieg*, Vienna 1993; S. Audoin-Rouzeau, *La guerre des enfants. Essai d'histoire culturelle*, Paris 1993; J. F. Irwin, *Sauvons les bébés: Child health and humanitarian aid in the First War era*, „*Bulletin of the History of Medicine*” 2012, vol. 86, s. 37–65; E. Demm, *Deutschlands Kinder im Ersten Weltkrieg. Zwischen Propaganda und Socialfürsorge*, „*Militärgeschichtliche Zeitschrift*” 2001, vol. 60/1, s. 51–98; O. Faron, *The age of war orphans: Construction and realities of a group of state wards between education and assistance (1917–1935)*, „*The History of Family*” 1999, vol. 4, s. 17–29.

⁵⁵ K. Jakubiak, W. Jamrozek, *Tematyka i źródła w polskich badaniach nad dziejami wychowania (zarys problemu)*, [w:] *Z dziejów oświaty polskiej. Księga jubileuszowa dedykowana Profesor Danucie Koźmian*, red. I. Kość, E. Magiera, Szczecin 2007, s. 45.

Wśród autorów, którzy podejmowali w opracowaniach naukowych problematykę opieki nad dzieckiem w wymienionych epokach są m.in.: Władysław Sala⁵⁶, Marian Balcerek⁵⁷, Albin Kelm⁵⁸, Czesław Kępski⁵⁹, Stefania Walasek⁶⁰, Andrzej Meissner⁶¹, Hanna Markiewiczowa⁶², Elżbieta Mazur⁶³, Dorota Żołądz-Strzelczyk, Katarzyna Kabacińska-Łuczak⁶⁴, Aneta Bołdyrew⁶⁵, Jarosław Kita, Maria Korybut-Marciniak⁶⁶, Marzena Iwańska⁶⁷, Anna Haratyk⁶⁸, Nella Stolińska-Pobralaska⁶⁹, Urszula Domżał⁷⁰, Stanisław Lipiński⁷¹, Danuta Apanel⁷², Andrzej Kołakowski⁷³, Małgorzata Balukiewicz⁷⁴, Anna Marek⁷⁵.

⁵⁶ W. Sala, *Praca w zakładach opiekuńczo-wychowawczych...*

⁵⁷ M. Balcerek, *Rozwój opieki nad dzieckiem...*

⁵⁸ A. Kelm, *Formy opieki nad dzieckiem w Polsce Ludowej*, Warszawa 1983.

⁵⁹ Cz. Kępski, *Dziecko sieroce i opieka nad nim...*; tenże, *Idea miłosierdzia...*; Cz. Kępski (red.), *Głodne dzieci w Polsce*, Lublin 2011.

⁶⁰ S. Walasek (red.) *Opieka nad dziećmi i młodzieżą. Studia...*; też, *Opieka i wychowanie małego dziecka...*

⁶¹ A. Meissner, *Galicja i jej dziedzictwo...*

⁶² H. Markiewiczowa, *Działalność opiekuńczo-wychowawcza Warszawskiego Towarzystwa Dobroczynności 1814–1914*, Warszawa 2002; też, *Działalność opiekuńczo-wychowawcza Wileńskiego Towarzystwa Dobroczynności 1807–1830*, Warszawa 2010; H. Markiewiczowa, I. Czamecka (red.), *Szkolnictwo, opieka i wychowanie w Królestwie Polskim od jego ustanowienia do odzyskania przez Polskę niepodległości 1815–1918*, Warszawa 2016.

⁶³ E. Mazur, *Dobroczynność w Warszawie XIX wieku*, Warszawa 1999.

⁶⁴ D. Żołądz-Strzelczyk, *Dziecko w dawnej Polsce*, Poznań 2003; D. Żołądz-Strzelczyk, K. Kabacińska-Łuczak, *Codziennosc dziecięca opisana słowem i obrazem. Życie dziecka na ziemiach polskich od XVI do XVIII wieku*, Warszawa 2012.

⁶⁵ A. Bołdyrew, *Matka i dziecko w rodzinie polskiej. Ewolucja modelu życia rodzinnego w latach 1795–1918*, Warszawa 2008; też, *Obraz i rola dziecka w piśmiennictwie Królestwa Polskiego na początku XX w.*, „Przegląd Pedagogiczny” 2012, nr 1, s. 154–168; też, *Dziecko w rodzinie robotniczej w Królestwie Polskim na przełomie XIX i XX wieku. Warunki życia i normy wychowania*, „Wychowanie w Rodzinie” 2013, t. VII, s. 181–210, też, *Żłobki i stacje „Kropla Mleka” jako placówki wspierające ubogie rodziny w Królestwie Polskim na przełomie XIX i XX wieku*, „Wychowanie w Rodzinie” 2016, t. XIV, s. 103–117.

⁶⁶ J. Kita, M. Korybut-Marciniak (red.), *Życie prywatne Polaków w XIX wieku*, „Świat dziecka”, t. 5, Łódź–Olsztyn 2016.

⁶⁷ M. Iwańska, *Trudne dzieciństwo. O losach dzieci w Łodzi przełomu wieku XIX i XX*, [w:] *Życie prywatne...*, red. J. Kita, M. Korybut-Marciniak, s. 67–81.

⁶⁸ A. Haratyk, *Rozwój opieki nad dziećmi i młodzieżą w Galicji doby autonomicznej*, Wrocław 2002; też, *Udział społeczeństwa galicyjskiego w opiece nad dziećmi ubogimi i osieroconymi (1867–1914)*, Kraków 2007.

⁶⁹ N. Stolińska-Pobralaska, *Instytucje opieki nad dzieckiem w międzywojennej Łodzi*, Łódź 2002; T. Jajmużna, N. Stolińska-Pobralaska, *Dziecko jako podmiot opieki w wielonarodowej Łodzi okresu międzywojnia*, [w:] K. Jakubiak, W. Jamrozek (red.), *Dziecko w rodzinie i społeczeństwie. Dzieje nożożytne*, t. II, Bydgoszcz 2002, s. 185–200.

⁷⁰ U. Domżał, *Opieka państwa i organizacji pozarządowych nad dzieckiem w latach 1919–1939*, Łódź 2009.

⁷¹ S. Lipiński, *Zakłady dobroczynne i domy poprawy w dawnej Polsce*, Łódź 2010.

⁷² D. Apanel, *Instytucjonalna opieka całkowita nad dzieckiem na Pomorzu Środkowym w latach 1945–1975*, Słupsk 2006.

⁷³ A. Kołakowski, *Opieka nad dzieckiem sierocym...*

⁷⁴ M. Balukiewicz, *Protectoraty lwowskie. Początki i rozwój praktyki opiekuńczo-wychowawczej we Lwowie i na ziemi lwowskiej od końca XVIII stulecia do wybuchu II wojny światowej*, Katowice 2000.

⁷⁵ A. Marek, *Opieka nad chorym dzieckiem w opinii polskiej prasy medycznej na ziemiach Królestwa Polskiego w latach 1801–1908*, Warszawa 2009.

Fragmenty odniesień do zagadnień opieki nad dzieckiem w latach 1914–1918 znajdujemy najczęściej w postaci opisu dziejów organizacji dobroczynnych⁷⁶ oraz artykułów publikowanych w wydawnictwach monograficznych i w czasopismach przez autorów reprezentujących nauki pedagogiczne i historyczne, takich jak: Krzysztof Jakubiak, Monika Nawrot-Borowska⁷⁷, Grzegorz Michalski⁷⁸, Aneta Bóldyrew⁷⁹, Jan Molenda⁸⁰, Aneta Stawiszyńska⁸¹. Wśród opracowań z tego zakresu są również artykuły mojego autorstwa, które jako wyniki badań częściowych publikowałam równoległe z pisaniem tej pracy⁸².

Niewielki zatem w historii wychowania dorobek w zakresie studiów nad dziejami opieki nad dzieckiem w latach 1914–1918, a także, o czym już wspomniano, brak odrębnego opracowania dotyczącego tej problematyki w odniesieniu do Łodzi były przesłankami do podjęcia badań. Ich celem było ukazanie procesu organizowania w mieście wielopłaszczyznowej pomocy dzieciom (socjalnej, materialnej, opiekuńczo-wychowawczej, edukacyjnej, zdrowotnej, profilaktycznej) przez różne podmioty (osoby, instytucje), bezpośrednio po wybuchu wojny oraz w czasie, kiedy wschodni front wojenny w zasadzie się ustabilizował, a miasto przejęły okupacyjne władze niemieckie. Przygotowana rozprawa jest więc monografią o charakterze historyczno-pedagogicznym⁸³. Zakres chronologiczny opracowania zamyka się generalnie w latach 1914–1918. Za punkt wyjścia przyjęto początek I wojny światowej, cezurę końcową stanowi jej zakończenie. Z uwagi jednak na fakt, że geneza łódzkiej opieki nad dziećmi sięgała okresu przedwojennego (lata 80. XIX w.), w narracji odwoływano się także do wydarzeń z tamtego czasu.

Realizacja celów pracy wiązała się z poszukiwaniem odpowiedzi na szereg pytań. W toku postępowania badawczego sformułowano następujące główne problemy badawcze:

⁷⁶ Zob. m.in.: Z. A. Siedlaczek, *Wileńskie Towarzystwo Opieki nad Dziećmi w latach 1901–1940*, Częstochowa 1998; A. Puszka, J. Szady, *Dom Dziecka imienia Janusza Korczaka w Lublinie w latach 1855–2010*, Lublin 2011; M. Łapot, *Z dziejów opieki nad żydowskim dzieckiem sierocym we Lwowie (1772–1939)*, Gliwice 2011; S. Walasek, *Opieka nad dziećmi i młodzieżą w Wilnie (1900–1940)*, [w:] *Opieka nad dziećmi i młodzieżą. Studia...*, s. 11–22.

⁷⁷ K. Jakubiak, M. Nawrot-Borowska, *Oczami dziecka. Obrazy dzieciństwa czasu I i II wojny światowej w świetle prac Józefa Ciembroniewicza i Ludwika Bandury*, [w:] *Wzrastać w cieniu historii. Dzieci i młodzież w instytucjach edukacyjnych w Polsce (1918–1989)*, red. E. Gorloff, Toruń 2015, s. 13–35.

⁷⁸ G. Michalski, *Główne kierunki pomocy łódzkim rodzinom w latach pierwszej wojny światowej w świetle doniesień dziennika „Godzina Polski”*, „Wychowanie w Rodzinie” 2016, t. XIV, nr 2, s. 181–194.

⁷⁹ J. Sosnowska, A. Bóldyrew, *Inicjatywy łódzkiego Kościoła rzymsko-katolickiego w sferze opieki nad dziećmi w latach 1914–1918 na przykładzie Towarzystwa Schronisk św. Stanisława Kostki*, „Piotrkowskie Zeszyty Historyczne” 2015, t. 16, s. 39–63.

⁸⁰ J. Molenda, *War, Children and Youth. The Impact of the First World War upon Changes in the Position of Children in the Peasant Family and Community*, „Acta Poloniae Historica” 1999, t. 79, s. 161–184.

⁸¹ A. Stawiszyńska, *Realia życia dzieci łódzkich w czasie Wielkiej Wojny. Wybrane zagadnienia*, „Kultura i Wychowanie” 2014, nr 8, s. 51–58.

⁸² Wykaz artykułów mojego autorstwa jest zawarty w *Bibliografii*.

⁸³ B. Turlejska, *Monografia pedagogiczna i studium przypadku*, [w:] *Orientacje w metodologii badań pedagogicznych*, red. S. Palka, Kraków 1998, s. 77–84; T. Pilch, T. Bauman, *Zasady badań pedagogicznych. Strategie ilościowe i jakościowe*, Warszawa 2001, s. 75–77.

1. Jak przedstawiały się polityczno-militarne, gospodarcze i społeczne realia I wojny światowej? Jakie konsekwencje miał konflikt zbrojny dla mieszkańców Łodzi, w jaki sposób organizowano życie w mieście?

2. Jaka była sytuacja społeczno-prawna dziecka w tym czasie? Z jakich środowisk wywodzili się dzieci, które objęto opieką i wsparciem? Gdzie znalazły pomoc w okresie wojny?

3. Jakie podmioty organizowały w mieście działania opiekuńcze wobec dzieci? Które z nich kontynuowały, a które podjęły inicjatywy pomocowe? Jak przedstawiała się „mapa” podmiotów prowadzących działalność opiekuńczą wobec najmłodszych łodzian?

4. Jakie przedsięwzięcia na rzecz dzieci podejmowały niemieckie władze okupacyjne? Które agendy Magistratu miasta Łodzi oferowały dzieciom pomoc, jakiego rodzaju, w jakim zakresie, o jakim zasięgu?

5. Które organizacje społeczno-dobroczynne, mające w zakresie opieki nad dziećmi tradycje przedwojenne, kontynuowały działalność (osłabiały ją czy rozwijały)? Jak układała się ich relacja z administracją miejską?

6. Jakie przedsięwzięcia opiekuńcze podejmowały łódzkie kościoły, związki, społeczności wyznaniowe oraz osoby prywatne o różnej proveniencji?

Praca została przygotowana na podstawie źródeł archiwalnych różnego rodzaju⁸⁴. Pierwszą podstawową i dużą grupę źródeł stanowiło kilka zespołów akt z Archiwum Państwowego w Łodzi (dalej APŁ)⁸⁵. Znajdują się wśród nich następujące zespoły: Akta miasta Łodzi, Główny Komitet Obywatelski miasta Łodzi, Łódzkie Chrześcijańskie Towarzystwo Dobroczynności, Parafie i Stowarzyszenia z terenu Łódzkiej Diecezji Ewangelicko-Augsburskiej, Towarzystwa Opieki nad Matką i Dzieckiem „Kropla Mleka”, Towarzystwo Opieki nad Dziećmi „Gniazdo” w Łodzi. Największy z zespołów: Akta miasta Łodzi składa się m.in. z takich zbiorów, jak: Wydział Prezydialny, Wydział Opieki Społecznej, Wydział Oświaty i Kultury oraz Wydział Zdrowotności Publicznej⁸⁶. Kwerendą archiwalną objęto również wybrane zespoły akt znajdujące się w Archiwum Archidiecezjalnym Łódzkim. Analizując działalność opiekuńczą Kościoła rzymskokatolickiego, zweryfikowano materiały źródłowe dwóch zespołów – Akta Dekanatu Łódzkiego i Akta Kurii Diecezjalnej Łódzkiej. Ogółem poddano kwerendzie około 210 jednostek archiwalnych. Na źródła archiwalne (wśród nich źródła instytucjonalne) złożyły się różnego rodzaju dokumenty będące wytworem i śladem działalności podmiotów opieki: osób, urzędów, agend, organizacji, instytucji, placówek, zakładów, parafii bądź też jednostek rejestrujących ich funkcjonowanie w badanym okresie. Wiele z materiałów poddanych kwerendzie i opracowaniu, a dotychczas niewykorzystywanych w badaniach historyczno-pedagogicznych, zawiera interesujące informacje, zwłaszcza na temat realiów pomocy łódzkim dzieciom w czasie I wojny światowej. Inne kryją

⁸⁴ B. Łuczyńska, *Badania historyczne w pedagogice*, [w:] *Orientacje w metodologii badań pedagogicznych*, red. S. Palka, Kraków 1998, s. 121–134; J. Topolski, *Metodologia historii*, Warszawa 1984, s. 327–330; B. Miśkiewicz, *Wstęp do badań historycznych*, Warszawa–Poznań 1988, s. 115.

⁸⁵ T. Walkiewicz, *Źródła do dziejów Łodzi w okresie I wojny światowej w zasobie Archiwum Państwowego w Łodzi*, [w:] *Łódź i region łódzki...*, s. 15–27.

⁸⁶ Pełny wykaz źródeł archiwalnych wykorzystanych w pracy znajduje się w *Bibliografii*.

informacje ilościowe, pozwalające na poddanie ich badaniu kwantytatywnemu, np. korespondencja w postaci pism urzędowych czy oficjalnych listów (źródła adresowane). Największą wartość spośród materiałów archiwalnych stanowiły protokoły z posiedzeń różnych gremiów zajmujących się organizacją szeroko rozumianej opieki nad dzieckiem, statuty placówek, instrukcje i materiały informacyjne dla zatrudnionego personelu, dokumentacja dotycząca szkół, placówek opieki, wychowania, zdrowia i profilaktyki, akta podopiecznych wielu instytucji opiekuńczo-wychowawczych oraz obfita korespondencja w sprawach organizacyjnych, administracyjnych i finansowych prowadzona przez podmioty opieki (w języku polskim, niemieckim i rosyjskim). Korespondencja urzędowa, według Władysławy Szulakiewicz, w szczególny sposób oddaje zakresy związków i relacji jej autorów z różnymi organami i ich zarządami oraz z instytucjami i ich agendami (miejskimi, oświatowymi, filantropijnymi, kościelnymi itp.)⁸⁷. Pewną ostrożność podczas interpretacji źródeł zaleca Karol Modzelewski, który pisze: „źródło historyczne jest komunikatem. Jest to w dodatku komunikat adresowany nie do nas. Przystępując do jego badania – kontynuuje autor – znajdujemy się poniekąd w sytuacji człowieka, który czyta cudze listy bez pozwolenia nadawcy i odbiorcy. Związany z tym dyskomfort etyczny nie ma większego znaczenia w sytuacji, gdy obaj już dawno nie żyją, ale tym większe są nasze kłopoty ze zrozumieniem komunikatu. Obie jego strony posługiwały się bowiem kodem komunikacyjnym charakterystycznym dla kultury odmiennej od naszej”⁸⁸. Dopiero odszyfrowanie kodu komunikacyjnego badanej kultury przybliży nas do pojmowania komunikatu – źródła. „Nie wszystko zaczyna się w archiwach, lecz od świadectwa”, pisze z kolei Paul Ricoeur⁸⁹. Choć źródło (śląd) jest świadectwem pokazującym działania innych, to nie ma swojego świadka, nie ma nikogo, kto mógłby powiedzieć „byłem tam”, jest neutralne. Dopiero użycie go „do” narracji historycznej, wyposażenie w kontekst, powoduje, że „przemawia”, staje się dowodem, „świadkiem przeszłości”⁹⁰.

Kolejnymi wartościowymi materiałami poddanymi analizie podczas rekonstrukcji dziejów opieki nad dziećmi w Łodzi w latach 1914–1918 były źródła drukowane. Należały do nich dokumenty normatywne wydawane przez władze niemieckie, regulujące życie społeczności na terenach okupowanych, np. „Dziennik Rozporządzeń Cesarsko-Niemieckiej Administracji Cywilnej dla Polski po Lewej Stronie Wisły”, „Dziennik Rozporządzeń dla Jenerał-Gubernatorstwa Warszawskiego” czy „Gazeta Rozporządzeń Tyczących się Szkolnictwa w Polsce”. W tej

⁸⁷ W. Szulakiewicz, *Korespondencja w badaniach historii edukacji i nauki*, [w:] *Badania historyczne w pedagogice. Konteksty źródłowe*, red. W. Szulakiewicz, Toruń 2015, s. 25–34. Zob. też: G. Michalski, *Zakresy poszukiwań źródłowych w badaniach historyczno-pedagogicznych stowarzyszeń*, [w:] *Źródła w badaniach naukowych historii edukacji*, red. W. Szulakiewicz, Toruń 2003, s. 145–161; Cz. Majorek, *Warsztat badawczy historyka dziejów najnowszych*, [w:] *Stan i perspektywy historii wychowania*, red. W. Jamrozek, Poznań 1995, s. 66.

⁸⁸ K. Modzelewski, *Trzy modele historiografii*, „Nauka” 2009, nr 2, s. 18.

⁸⁹ P. Ricoeur, *Pamięć, historia, zapomnienie*, Kraków 2007, s. 194.

⁹⁰ Tamże, s. 220, 226, 236. Zob. też: K. Szmyd, *Badania nad edukacją Galicji doby autonomicznej (uwagi metodologiczne i źródłowe)*, [w:] *Badania historyczne w pedagogice. Konteksty źródłowe*, red. W. Szulakiewicz, Toruń 2015, s. 179–184, 188–190.

grupie źródeł cenne były również materiały sprawozdawczo-informacyjne (instrukcje, regulaminy, sprawozdania z działalności, księgi i albumy pamiątkowe, informatory, materiały monograficzne Łodzi wydane przed I wojną), wśród nich – dokumenty statystyczne, umożliwiające przeprowadzenie wspomnianych już badań kwantytatywnych⁹¹. Do tej kategorii dokumentów zaliczono również publikacje zwarte i artykuły z czasopism (pedagogicznych, medycznych, społeczno-religijnych) nawiązujące do badanego zagadnienia, wydane w latach 1903–1939 (większość z nich stanowiły opracowania z okresu międzywojennego).

W grupie źródeł drukowanych bardzo ważną kategorię stanowiły periodyki lokalne ukazujące się w Łodzi w latach 1914–1918. Analizie poddano około 350 artykułów, sprawozdań i doniesień prasowych⁹². Kwerendą objęto przede wszystkim dzienniki społeczno-polityczne, takie jak: „Gazeta Łódzka”, „Gazeta Wieczorna”, „Godzina Polski”, „Nowa Gazeta Łódzka”, „Nowy Kurjer Łódzki”, „Rozwój”. Wprawdzie „materiał zdobyty z rubryk prasy lokalnej – jak zauważa Iwonna Michalska – nie daje pełnej, systematycznej wiedzy opisującej zjawiska edukacyjne”, bowiem niejednokrotnie „są to tylko «okruczy» czy «echa» różnych sytuacji występujących w określonym czasie”, lecz autorka przypisuje im jednocześnie walor bieżącej rejestracji materiału dotyczącego zdarzeń o charakterze ulotnym, podkreślając tym samym wartość zarówno rejestracji zdarzeń w „papierowej” pamięci gazet, jak i samego „utwalonego zdarzenia”⁹³. Dla tej kategorii materiału źródłowego cenne okazały się również łódzkie „jednodniówki” – broszurowe pi-semka nawiązujące do ważnych wydarzeń w życiu miasta. Edytowane podczas I wojny miały zwrócić uwagę mieszkańców na kwestię pomocy najmłodszym łodzianom. Spośród jedenastu takich druków wydanych w Łodzi w latach 1914–1918 trzy dotyczyły zbiórki pieniężnej na rzecz ratowania dzieci i młodzieży przed głodem⁹⁴. Publikując jednodniówkę pt. „*Ratujcie dzieci. Jednodniówka na dochód Wielkiej Kwesty Ogólnokrajowej Łódź 11 czerwca 1916 r.*”⁹⁵, miasto włączyło się w potężną akcję dobroczynną organizowaną podczas wojny przez Radę Główną Opiekuńczą. W badaniach wykorzystano również periodyki społeczne (np. ukazujący się regularnie w latach 1900–1913 w Łodzi „Kalendarz Czas”) i wyznaniowe (dotyczące głównie społeczności mariawickiej: „Kalendarze”, „Maryawita. Czciiciel

⁹¹ Więcej na temat metod ilościowych, wykorzystywanych wprawdzie w badaniach dotyczących historii gospodarczej i demografii historycznej, ale służących również w analizach procesów społecznych zob.: P. Guzowski, R. Poniat, „*Ze zaś w wieku cyfr cyframi tylko poprzez można twierdzenie... – raz jeszcze o kondycji polskich badań nad historią gospodarczą*”, *Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych* 2015, t. LXXV, s. 289–305.

⁹² Pełne opisy bibliograficzne artykułów, sprawozdań, recenzji oraz skrócone zapisy bibliograficzne doniesień prasowych i notatek zamieszczono w przypisach; zrezygnowano z ich wyszczególniania w *Bibliografii* z powodu obszerności zgromadzonego materiału.

⁹³ I. Michalska, *Wybrane problemy metodologiczne wykorzystywania prasy jako źródła w badaniach historii wychowania*, [w:] *Źródła w badaniach naukowych...*, s. 142–143; taż, *Czasopiśmiennictwo w badaniach historyczno-pedagogicznych*, [w:] *Badania historyczne w pedagogice...*, s. 9–24.

⁹⁴ Do I wojny światowej w Łodzi ukazało się 13 jednodniówek, w okresie międzywojennym – 164 tytuły.

⁹⁵ „*Ratujcie dzieci. Jednodniówka na dochód Wielkiej Kwesty Ogólnokrajowej, Łódź 11 czerwca 1916 r.*” 1916.

Przenajświętszego Sakramentu”, „Wiadomości Maryawickie”). Niezbędne okazało się uwzględnienie materiałów zawartych w „Dzienniku Zarządu Miasta Łodzi”, popularnym w Łodzi doby międzywojennej organie prasowym samorządu. W wielu artykułach analizowano (i recenzowano) minioną rzeczywistość wojenną, dlatego pismo stanowi dziś cenny uzupełniający materiał badawczy do rekonstrukcji dziejów opieki i wychowania w Łodzi lat 1914–1918⁹⁶.

Obok przytoczonych źródeł wykorzystano, będący w posiadaniu APŁ, zbiór albumów ikonograficznych. W pracy uwzględniono głównie ilustracje łódzkich dzieci oraz obiektów – instytucji, placówek, zakładów prowadzących działalność opiekuńczą. Fotografie dokumentujące łódzką rzeczywistość z okresu Wielkiej Wojny są specyficznym śladem przeszłości („materialną pozostałością”⁹⁷) i stanowią cenne uzupełnienie narracji.

Przydatne dla pracy okazały się współczesne publikacje zwarte i artykuły o wymiarze historyczno-społecznym, analizujące rzeczywistość odnoszącą się do kilku epok dziejowych: czasu zaborów, I wojny światowej i w mniejszym zakresie – lat międzywojennych. Złożoność podejmowanego zagadnienia oraz konieczność „wejścia w epokę” – jej specyfikę polityczno-militarną, ekonomiczną, społeczną, oświatową obligowała do zapoznania się z literaturą o zasięgu regionalnym i ponadregionalnym dotyczącą kilku głównych grup zagadnień: historiografii I wojny światowej, dziejów Łodzi, funkcjonowania społeczności wielowyznaniowych, historii opieki społecznej i zdrowotnej, organizacji i rozwoju szkolnictwa, których zakresy częściowo się na siebie nakładają (niektóre pozycje wskazano wcześniej)⁹⁸. Odwołanie do ustaleń specjalistów z dyscyplin naukowych pokrewnych historii wychowania: pedagogów (w tym pedagogów społecznych), historyków społeczno-gospodarczych czy historyków medycyny wzbogaciło pracę, będącą, jak wspomniano, monografią o charakterze historyczno-pedagogicznym, o interdyscyplinarną refleksję nad badanymi zjawiskami. Do badań wykorzystano też zasoby internetowe.

Wstępny rekonesans badawczy wskazywał, że w realiach globalnego konfliktu zbrojnego lat 1914–1918, w obliczu emigracji, głodu, chorób, śmiertelności i w związku z tym ogromnych potrzeb ludności z terenów okupowanych, podjęto na szeroką skalę ratownictwo społeczne. Przedsięwzięcia pomocowe adresowano głównie do młodego pokolenia. Niemniej w organizowaniu opieki nad dziećmi społeczności lokalne były zdane na własne możliwości i siły. Jak pokazał przykład Łodzi, w udzielaniu wielopłaszczyznowej pomocy dzieciom włączyły się środowiska reprezentujące wszystkie kręgi społeczne ówczesnego miasta. Dlatego przyjęto, że wiodącą perspektywą metodologiczną jest tzw. społeczna koncepcja

⁹⁶ Por. J. Sosnowska, *Problemy oświaty, wychowania i opieki nad dzieckiem na łamach „Dziennika Zarządu miasta Łodzi” (1919–1939)*, [w:] *Addenda do dziejów oświaty. Z badań nad prasą Drugiej Rzeczypospolitej*, red. I. Michalska i G. Michalski, Łódź 2013, s. 225–246.

⁹⁷ M. Michałowska, *Miejsce fotografii – dokumentu w procesie historiograficznym*, [w:] *Foto-historia. Fotografia w przedstawianiu przeszłości*, red. V. Julkowska, Poznań 2012, s. 19; S. Tomczak, *Fotografia jako źródło historyczne – rys problemowy*, „Archiwista Polski” 2013, nr 2, s. 31–39.

⁹⁸ Pełny zestaw literatury zamieszczono w *Bibliografii*.

historii wychowania i historii edukacji⁹⁹, określająca sposób prowadzenia badań historyczno-pedagogicznych¹⁰⁰. Eksponuje ona znaczenie rozpatrywania związków między przebiegiem procesów wychowania a warunkami życia społecznego w określonej rzeczywistości historycznej. Według tej koncepcji, będącej istotnym elementem współczesnej humanistyki, wychowanie (w tym opieka, której podmiotem i – w świetle teorii – przedmiotem jest człowiek¹⁰¹) jest faktem i zjawiskiem społecznym, ale też – jak już pisano – czynnikiem zespołowej oraz indywidualnej egzystencji człowieka. Implikacją tego założenia jest analiza dziejów wychowania jako kategorii społecznej i badanie ich łącznie ze zjawiskami życia zbiorowego ludzi, uwarunkowaniami kulturowymi i cywilizacyjnymi¹⁰². Sam wybór tematu wpisuje się w postulaty zwolenników wspomnianej społecznej koncepcji historii wychowania zachęcających do rozszerzania obszarów eksploracji naukowych, włączenia zagadnień dotychczas nieporuszanych albo marginalizowanych i uwzględniania różnych paradygmatów badawczych¹⁰³.

Wybrana przez autorkę rozprawy tematyka badawcza mieści się również w kręgu historycznych badań regionalnych (częstkowych, lokalnych, z nurtu tzw. mikrohistorii), o których, według Jerzego Topolskiego, można mówić, gdy badacz analizuje pewne części większego terytorium czy państwa, przy czym „podstawy wydzielenia regionu mogą być różne, zależnie od potrzeb badania”¹⁰⁴, a – zdaniem tego autora – badania cząstkowe należy ujmować jako integralne części pewnych całości historycznych, stosując perspektywę teoretyczno-wyjaśniającą¹⁰⁵. Rafał Stobiecki podkreśla, że specyfiką regionalistyki historycznej jest posiadanie „wła-

⁹⁹ D. Drynda, *W poszukiwaniu koncepcji historii wychowania jako dyscypliny naukowej w Polsce drugiej połowy XX wieku*, [w:] *Stan i perspektywy historii...*, s. 17.

¹⁰⁰ Obszary naukowych eksploracji, dorobek i strategie badawcze polskich uczonych w zakresie historii wychowania, które już pokrótce tu przedstawiono, zaprezentowali autorzy: W. Jamrożek (red.), *Stan i perspektywy historii...*; T. Gumuła, J. Krasuski, S. Majewski (red.), *Historia wychowania w XX w. Dorobek i perspektywy*, Kielce 1998; T. Jałmużna, I. i G. Michalscy (red.), *Metodologia w badaniach naukowych historii wychowania*, Łódź 1993; T. Jałmużna, I. Michalska, G. Michalski (red.), *Konteksty i metody w badaniach historyczno-pedagogicznych*, Kraków 2004; I. Michalska, G. Michalski, *Orientacje i kierunki w badaniach historyczno-pedagogicznych*, Łódź 2009.

¹⁰¹ Według A. Kelma i Z. Dąbrowskiego opieka jest pierwotna wobec wielu dziedzin działalności ludzkiej, w tym i wychowania. A. Kelm, *Węzłowe problemy...*, s. 20; Z. Dąbrowski, *Pedagogika opiekuńcza...*, s. 35, 39.

¹⁰² Cz. Majorek, *Warsztat badawczy historyka...*, s. 60.

¹⁰³ D. Drynda, *W poszukiwaniu koncepcji...*, s. 18.

¹⁰⁴ J. Topolski, *Metodologia historii*, Warszawa 1968, s. 408–409.

¹⁰⁵ J. Topolski, *O przedmiocie i metodologii badań regionalnych w zakresie historii oświaty*, „Przegląd Historyczno-Oświatowy” 1981, R. XXIV, nr 2, s. 171–181. Na temat takiej perspektywy, pozostającej w opozycji do perspektywy pozytywistycznej (opisowej), toczy się już od kilku dziesięcioleci dyskusja, którą zaproponowali uczeni z kręgu Szkoły „Annales”. Pokłosiem badań wspomnianych uczonych była seria publikacji pod wspólnym tytułem *Historia życia prywatnego*, np. A. Prost, G. Vincent (red.), *Historia życia prywatnego*, t. 5: *Od I wojny do naszych czasów*, Wrocław–Warszawa–Kraków 2006. Zob. T. Wiślicz, *Krótkie trwanie. Problemy historiografii francuskiej lat dziewięćdziesiątych XX wieku*, Warszawa 2004, s. 7; J. Szacki, *Historia myśli socjologicznej*, Warszawa 2002, s. 733. Nowe rozwiązania metodologiczne szeroko omówiono w pracach: J. Kolbuszewska, R. Stobiecki (red.), *Historyk wobec źródeł. Historiografia klasyczna i nowe propozycje metodologiczne*, Łódź 2010; J. Żarnowski, *Historia społeczna. Metodologia – ewolucja – perspektywy*, Warszawa 2011.

nych bohaterów”, różniących się od tych, którzy dominują w historiografii narodowej czy dziejów powszechnych; są to zwykle jednostki reprezentujące lokalne ośrodki władzy (świeckie i religijne), przywódcy i reprezentanci małych społeczności, często nieznani szerszemu ogółowi, postaci zasłużone w kultywowaniu tradycji regionu, miasta czy wsi¹⁰⁶. Współczesny wzrost zainteresowań zagadnieniami regionalnymi, badacze, szczególnie z dziedziny nauk społecznych, postrzegają jako odpowiedź na metanarrację (Z. Melosik, K. Kossak-Główniczewski) lub jako formę buntu przeciwko globalizacji i wizji świata przedstawianego jako globalna wioska (J. Borzyszkowski, J. Damrosz, H. Skorowski). Zygmunt Bauman pisze wręcz, że „jesteśmy *globalizowani*, a bycie *globalizowanym* znaczy niemal to samo dla wszystkich, których ten proces dotyka”¹⁰⁷.

Zebrany materiał badawczy poddano selekcji i stosując układ problemowo-chronologiczny, uszeregowano go w sześciu rozdziałach. W pierwszym skoncentrowano się na warunkach życia łodzian podczas Wielkiej Wojny implikowanych przez działania militarne, które rozgrywały się na frontach oraz niemiecką politykę okupacyjną. Zwrócono szczególną uwagę na zasadnicze kwestie społeczne, jak: załamanie gospodarki miejskiej, emigrację, zmiany demograficzne, problemy aprowizacyjne mieszkańców czy dramatyczne warunki zdrowotne i epidemiologiczne w mieście. Odwołując się do okresu przedwojennego, refleksji poddano również sytuację społeczno-prawną dziecka, przy czym starano się wskazać inicjatywy i postulaty, które w ramach szeroko zakrojonej pomocy dzieciom podjęto i sformułowano (w sferze praktycznej i teoretycznej) w czasie I wojny.

W rozdziale drugim poddano charakterystyce przedsięwzięcia opiekuńcze zainicjowane bezpośrednio po wybuchu wojny przez reprezentację mieszkańców skupionych w Głównym Komitecie Obywatelskim m. Łodzi. Nie bacząc na trudności, zorganizowali oni odpowiednie agendy niosące dzieciom pomoc socjalną, materialną, wychowawczą, edukacyjną i zdrowotną. Najwięcej miejsca poświęcono tu omówieniu pracy Sekcji Szkolnej, której kilkumiesięczne dokonania w zakresie edukacji elementarnej można uznać za imponujące. Po likwidacji struktur obywatelskich działalność opiekuńczą kontynuowały jednostki Magistratu m. Łodzi, powołanego przez niemieckie władze okupacyjne latem 1915 r. Praca na rzecz dzieci skoncentrowana była w Wydziałach: Niesienia Pomocy Biednym, Zdrowotności Publicznej i Szkolnictwa, stanowiących załączek przyszłych jednostek administracji miejskiej.

Rozdział trzeci poświęcono kwestii opieki nad dzieckiem w systemie ratownictwa społecznego realizowanego w Łodzi w latach 1914–1918 przez

¹⁰⁶ R. Stobiecki, *Historiografia regionalna. Nowa wizja dziejów czy nowa metoda?*, [w:] *Kronikarz a historyk. Atuty i słabości regionalnej historiografii*, red. J. Spyra, Cieszyn 2007, s. 15.

¹⁰⁷ Z. Bauman, *Globalizacja. I co z tego dla ludzi wynika*, Warszawa 2000, s. 5. Istnieją także teorie mówiące o tym, że zwrot ku badaniom i problemom regionalnym jest wynikiem uwalniania się energii społecznej w warunkach transformacji ustrojowych (M. Ciechocińska, S. Gawlik), czy wreszcie takie, które regionalizm przedstawiają jako naturalny proces dyferencji w warunkach jednoczącej się Europy (S. Dąbrowski, K. Kwaśniewski, W. Świątkiewicz). Por. K. A. Makowski, *Wstęp*, [w:] *O nowy model historycznych badań regionalnych*, red. K. A. Makowski, Poznań 2007, s. 7–8.

organizacje i instytucje samopomocowe. Zaprezentowano przedsięwzięcia Komitetu Obywatelskiego Niesienia Pomocy Biednym (KONPB), Sekcji Kobiet oraz Patronatu nad Dziećmi Rezerwistów Pozbawionymi Opieki Rodzicielskiej powołanego specjalnie z myślą o dzieciach żołnierzy, którzy udali się na front. Po likwidacji KONPB kontynuacją działalności opiekuńczej zajęła się lokalna struktura Rady Głównej Opiekuńczej w Warszawie (RGO) – Łódzka Miejskowa Rada Opiekuńcza. Wiele propozycji formułowanych przez RGO, zwłaszcza pod kątem racjonalnej opieki nad dziećmi w wieku przedszkolnym, od 1917 r. wcielano w życie w łódzkich ochronkach. Natomiast pod koniec I wojny w przestrzeni oświatowej pojawiły się cenne postulaty dotyczące organizacji wychowania przedszkolnego¹⁰⁸.

Rozdział czwarty nawiązuje do tradycji łódzkiej dobroczynności sięgającej, jak nadmieniono, lat 80. XIX stulecia. Omówiono w nim problematykę opieki nad dziećmi obecną w założeniach statutowych trzech dużych organizacji filantropijno-społecznych: Łódzkiego Chrześcijańskiego Towarzystwa Dobroczynności, Towarzystwa „Kropla Mleka” w Łodzi oraz Towarzystwa Opieki nad Dziećmi „Gniazdo Łódzkie”. Wprawdzie I wojna światowa zdeorganizowała życie miasta i nadszarpane finanse podmiotów społecznych, ale nie przekreśliła operatywności dużej grupy społeczników, zwłaszcza kobiet, nadal angażujących się w niesienie wieloaspektowej pomocy najmłodszym.

W rozdziale piątym i szóstym przybliżono przedsięwzięcia opiekuńcze łódzkich kościołów, związków i społeczności wyznaniowych. W obliczu wojny środowisko skupione wokół własnych wspólnot religijnych podjęło natychmiastową akcję pomocy dzieciom, kontynuując przedwojenne formy opieki, ale też inicjując nowe przedsięwzięcia opiekuńcze. Rozdział piąty obejmuje wieloaspektową działalność na rzecz dzieci organizowaną przez wspólnoty chrześcijańskie, głównie w obrębie parafii różnych wyznań, natomiast w rozdziale szóstym przedstawiono organizacje i instytucje pomocowe dla dzieci żydowskich powołane przez społeczność tej konfesji przed I wojną oraz zainicjowane w latach 1914–1918.

Zakończenie pracy obejmuje szereg uogólnień i wniosków dotyczących dziejów opieki nad dziećmi w Łodzi w czasie I wojny światowej. Uzupełnienie tekstu stanowią tabele, fotografie i aneks.

Wyrazy głębokiej wdzięczności kieruję do Pana Profesora Grzegorza Michalskiego za życzliwość, czas poświęcony lekturze przygotowywanej pracy, dyskusjom koncentrującym się wokół zagadnień opieki i wychowania oraz krytyczne, a zarazem inspirujące spojrzenie na podjęty problem badawczy. Serdecznie dziękuję również Pracownikom Katedry Historii Wychowania i Pedeu-

¹⁰⁸ Podczas pierwszego i drugiego zjazdu nauczycielskiego w latach 1917–1918 w Krakowie określono podstawowe zadania ochron, traktując je nie tylko jako placówki opiekuńcze, lecz także wychowawcze, przygotowujące dzieci do podjęcia nauki w szkole. Podkreślano znaczenie ochron w koncepcji trzystopniowego systemu szkolnictwa i siedmioklasowej szkoły powszechnej. M. Wróbel, *Wychowanie przedszkolne w Polsce w latach 1918–1939*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1967, s. 26; J. Miąso (red.), *Historia wychowania: wiek XX*, t. 1, Warszawa 1980, s. 99; W. Leżańska, *Wychowanie przedszkolne w reformach Drugiej Rzeczypospolitej*, [w:] *Reformy edukacyjne w Polsce. Tradycje i współczesność*, red. I. Michalska, G. Michalski, Skierniewice 2001, s. 84–85.

tologii Wydziału Nauk o Wychowaniu Uniwersytetu Łódzkiego za wsparcie, rady i wskazówki udzielone mi podczas badań i pracy nad niniejszą publikacją. Słowa szczególnych podziękowań składam Panu Profesorowi Wiesławowi Pusiowi i Panu Profesorowi Jarosławowi Kicie za możliwość uczestnictwa w inspirowanych spotkaniach naukowych w Instytucie Historii Uniwersytetu Łódzkiego w latach 2011–2016. Za życzliwość i cenne uwagi dziękuję recenzentowi, Pani Profesor Stefanii Walasek.